اسان پاران

پشو پاشا سنڌي ادب ۾ اڻ اڀ ٿي چڪو آهي، ان حد تائين جو محترم جمال ابڙي وٽان ڪاپي نہ ملي سگهي .

اشاعتي ادارن جي ڪوٽ اسانجي ادب کي ذري گهٽ اڌ رنگ جي مرض ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو آهي، نتيجو اهو آهي جو پشو پاشا جهڙو مقبول ادبي ڪتاب بہ دستياب ڪونهي، ان ضرورت کي محسوس ڪندي، اسان هن مجموعي کي ترجيحي بنيادن تي شايع ڪرائي رهيا آهيون . تہ جيئن ان خواب کي حقيقت جو روپ ڏيئي سگهون، ۽ سنڌي ادب جي گهٽگهرن جي ادبي اُڃ کي اُجهائي سگهون.

اسان جو ادارو محترم جمال ابڙي جو بہ شڪرگذار آهي، جنهن اسان کي هن مجموعي شايع ڪرائڻ جي پر خلوص اجازت ڏني آهي، پروگرام مطابق اسانجو ايندڙ ڪتاب ”چونڊ سنڌي افسانن جو مجموعو“ هوندو. جنهن ۾ هر دور جي افسانہ نگارن جي شاهڪار ڪانسواءِ افساني جي فن ۽ ارتقا تي هڪ جامع مقدمو بہ شامل هوندو .

محمد سليم ميمڻ

سيڪريٽري

ورسٽي سنڌي پبليڪيشنس

ڪراچي يونيورسٽي

هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو سنه ١٩٥٩ع ۾ زندگي پبليڪيشن وارن ڇپايو. مان ڀاءُ حميد سنڌي ۽ سنڌس ساٿين جو ٿورائتو آهيان جن وڏي شوق سان محنت ڪري ڪتاب شايع ڪرايو. ڪتاب جو نالو به ڀاڻ ئي تجويز ڪيائون.

ٻيو ڇاپو جو توهان جي سامهون آهي سو حقيقت ۾ ٽيون ڇاپو چئجي ته درست ٿيندو ڇاڪاڻ ته سنه ١٩٧٢ع طارق اشرف ڪهاڻين جو مجموعو "بدمعاش" نالي سان ڇپائي پڌرو ڪيو ۽ سندس چوائي ڪتاب جون سڀئي ڪاپيون هڪ ئي ڏينهن ۾ صرف حيدرآباد شهر ۾ وڪامجي ويون.

مان سنڌ واسين جو ڏاڍو ٿورائتو آهيان جن هنن ڪهاڻين جو قدر ڪري انهن کي ۽ مون کي مان بخشيو ۽ هن ڪتاب کي ايم-اي جي ڪورس لاءِ منظور ڪيو.

منهنجي نظر ۾ صحيح ادب اهو آهي جو عام ماڻهن ۾ نه رڳو پنهنجي حقن جي ڄاڻ ڏئي، پر انهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ سنجهن امنگ ۽ اتساهه ۽ پاڻ ۾ مڪمل اعتماد ڪري ته هو نه پنهنجي طاقت سان پنهنجا حق ڦورو طبقن کان حاصل ڪري سگهن ٿا.

مان چئي نٿو سگهان ته منهنجون ڪهاڻيون هن ڪسوٽي تي ڪيتري قدر پوريون اينديون. بهر حال مون کي چڱي پر ڄاڻ آهي ته مون سنڌ ڌرتي جو حق ادا نه ڪيو آهي ۽ نه پنهنجو قرض چڪائي سگهيو آهيان.

مان صرف ايترو چاڻان ٿو تہ جناب اياز حسين قادري جي چوڻ تي مون ڪهاڻين ڪي وري نظر مان ڪڍيو، ۽ مون ڪي منجهن ڪاٿي مٿا سٿا ڪرڻ جي ضرورت نظر ڪانہ آئي، سوائي ڪن ڇاپي جي غلطين جي ۽ اکرن جي اڳتي پوئتي ٿي وڃڻ جي .

مان پروفيسر اياز قادري، سليم ميمڻ صاحب ۽ سنڌن ساٿين جو بيحد شڪر گذار آهيان، جن وڏي جاکوڙ ڪري، وڏي چاهہ مان ڪتاب جو هيءُ ڇاپو ڇپارائيو آهي .

جمال ابڙو
ڪراچي
١-٦-٧٦

فهرست

تعارف	الف
انتساب	ب
سان مرد	١
بد تميز	١٢
پيراڻي	١٦
شاه جو ڦر	٢٠
بد معاش	٢٥
سنهن ڪارو	٣٢
هُو حُر هو	٤٠
ڪارو پاڻي	٤٥
مهرباني	٥٣
خميسي جو ڪوٽ	٦٠
لاري	٦٤
پشو پاشا	٧٢
پاڇا	٩٦
خط ۽ تبصرا	١٠٣

تعارف

ڪنهن ادبي مجموعي کي عام اکيان آڻڻ کان اڳ، هيءَ هڪ رسم بڻجي چڪي آهي ته ان بابت ٻين کي صفحا تعارف طور لکجن يا لکرائجن. هڪ ڳالهه اها چيز ڏاڍي مفيد ۽ بامقصد معلوم ٿئي ٿي، خصوصاً تڏهن جڏهن ڪتاب جي مصنف جي فني ۽ تخليقي تجربن، ذهني لاڙن ۽ نظرين جو تفصيلي ۽ تدريجي مطالعو پيش ڪيو وڃي، ۽ ادبي دنيا ۾ سندس تصنيف جي اهميت ۽ افاديت جو جائزو ورتو وڃي. جمال ابڙي جي هن پهرئين افسانوي مجموعي، "پشو پاشا"، تي اهڙي ئي قسم جو هڪ مفصل جائزو ڪنهن اعليٰ اديب کان لکرايو وڃي ها، ته هوند بهتر ٿئي ها، تنهن کان به بهتر ٿئي ها، جيڪڏهن پنهنجن افسانن جو تعارف پڙهندڙن سان جمال پنهنجي قلم سان پاڻ ڪرائي ها. سردست، مون کي ته سچ پچ اهڙي ڪا خاص ڳالهه سُجهي نٿي ڪانه، تي اچي، جا ان سلسلي ۾ هتي آءٌ پيش ڪري سگهان. حقيقت هيءَ آهي ته جنهن اوچي ادبي معيار تي جمال هن وقت پهتل آهي، ۽ جيتريقدر هو ٿوري ئي عرصي ۾ هڪ عام پسند افسانه نگار جي حيثيت حاصل ڪري چڪو آهي، انهيءَ تي

اوترڻدر نئي تفصيل ۽ توجهه سان لکڻ جي ضرورت آهي. ساڳئي وقت، سنڌ ۾ مختصر افساني جي صحيح معنيٰ ۾ ڄڻ ابتدا ئي اڃا هاڻ ٿي آهي، ۽ اسان جا اديب توڙي نقاد سنڌي افساني، افسانه نگاريءَ جي فن، ان جي تازه ترين تنقيدي قدرن، توڙي ان جي لازمي جز بڻجندڙ مقامي رنگ ۽ مزاج جي باري ۾ ڪن واضح نتيجن جو تعين نه ڪري سگهيا آهن. اهڙيءَ حالت ۾ خود مختصر افساني جي صنف متعلق ۽ ان صنف جي ڪنهن معياري اديب جي ڪاوشن متعلق ڪا شمار ۾ اچڻ جهڙي ڳالهه پوريءَ چنڊڇاڻ ۽ تورتڪ سان پيش ٿي سگهي، اهو البت هڪ دقيق ۽ تفصيل طلب معاملو آهي، جنهن لاءِ آءٌ پاڻيان ٿو ته هنن صفحن ۾ نه موقعو آهي ۽ نه گنجائش ئي ڪا نڪري سگهي ٿي. هن مجموعي جي ڪن افسانن تي رسالي ”مهراڻ“ ۾ چڱو خاصو تنقيدي سلسلو هلي چڪو آهي، جنهن کي پڻ ڪتاب جي آخر ۾ شامل ڪيو ويو آهي: انهيءَ مان مصنف جي فني صلاحيتن، سماجي نظرين، ادبي نيتيءَ، سوچڻ جي سليقي ۽ سندس هڪ ڪامياب افسانه نگار هجڻ جو ڪافي حد تائين اندازو لڳائي سگهجي ٿو. جمال جي فنڪارانه خوبين بابت، اجمال طور، آءٌ وڌيڪ صرف ايترو چوندس ته هو هن وقت چوٽيءَ جي سنڌي افسانه نگارن ۾ هڪ منفرد ۽ اعليٰ مقام

تي [illegible]ز آهي.

زنده ٻولين جي نئين ادب جي اشاعت کي اوترينقدر ئي اهم ۽ ضروري سمجهڻ کپي، جيترينقدر سندن قديم ادب جي سهيڙڻ کي. ادب، ساڳئي وقت، انساني سماج کان متاثر به ٿئي ٿو، ۽ ان تي اثر انداز پڻ. هڪ دور جو ادب، ان کري، پئي دور جي سماجي صورتحال کي جنم ڏئي ٿو: گويا اسان جو موجوده معاشرتي معيار اسان جي گذريل ادبي ۽ ثقافتي ڏارائن جي عملي صورت آهي، ۽ مستقبل جي سماجي نظام جي تشکيل وري اسان جي موجوده فکري تحريکن تي منحصر آهي. قديم ۽ جديد ـ ٻنهي قسمن جي ادب جي حفاظت ۽ ترقي، ان کري اسان لاءِ لازم ۽ ملزوم هئڻ جي هڪ اڻل حيثيت وٺي بيهن ٿيون.

ادب انساني سماج جي پيداوار به آهي، ته ان جو عڪاس پڻ. سماجي ۽ تاريخي تبديلين جي اثر هيٺ، وڌندڙ سماجي شعور ۽ بلندتر ذهني معيار جي پيش نظر، ادب پنهنجي هيئت توڙي اسلوب جا نت نوان روپ اختيار ڪندو پئي رهيو آهي. داستان گوئيءَ ۽ داستان نويسيءَ وارو ابتدائي ادب، مختلف مرحلن مان گذرندو، اڄ مختصر افساني جي صورت وٺي اچي بيٺو آهي. بلاشبه، اسان جو هي ادبي دور ”مختصر افساني جو دور“ آهي. پنهنجي وقت ۽ ماحول جي مخصوص مسئلن، زندگيءَ جي ترقي پذير

شعور، ۽ سماج جي موجوده ذهني ڪيفيت ۽ مزاج سان مطابقت قائم رکڻ لاءِ، اڄ جي فنڪار "مختصر افساني" کي وجود ۾ آندو آهي. نئين ادب جي هيءَ نمائنده صنف هڪ ڳالهه ۾ گذريل مڙني فني تجربن ۽ روايتن جو نچوڙ ۽ حاصل آهي. سنڌيءَ ۾ پڻ، ٻين سڌريل ٻولين جي مناسبت ۾، ڪم از ڪم گذريل پنجويهن ٽيهن سالن کان سٺا سٺا ترقي پذير ۽ تعميري افسانا لکجي چڪا آهن - خصوصاً 'ورهاڱي' کان پوءِ جا لکيل اڪثر افسانا اسان جي ادب جو بيحد قيمتي سرمايو آهن. ڏاڍو چڱو ٿئي، جو سنڌي ادب جو هيءُ بهترين ۽ تازه ترين مواد ڪنهن خاص اهتمام، ترتيب ۽ سليقي سان ڪتابن ۾ محفوظ ٿي وڃي. سنڌي ٻوليءَ کي هوندئن به ڪو باذوق، دور رس نگاهن وارو، اورچ ۽ سليقه مند ناشر ڪڏهن خير ڪو نصيب ٿي سگهيو آهي، پر بدقسمتيءَ سان هن وقت ته اهڙو ڪو ادارو، ڪم از ڪم هتي سنڌ ۾، موجود ئي ڪونه ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي، جو جديد سنڌي ادب جي باقاعدي ۽ معياري اشاعت لاءِ تيار هجي. "زندگي پبليڪيشن" جا نوجوان ۽ حوصله مند بانيڪار انهيءَ ڏس ۾ جيڪو تحرڪ وٺي رهيا آهن، سو بيشڪ ڪارگر ۽ قابل قدر آهي.

جديد سنڌي ادب جو هرڪو پڙهندڙ جمال ابڙي جي نالي کان واقف آهي. جمال انصاف جي ڪرسيءَ تي

ويٺل ھڪڙو سرڪاري ملازم آھي. زندگيءَ جا ڪيئي مسئلا ھر روز ھن جي اڳيان چڙندا ۽ لبرندا رھن ٿا. انصاف جو تورازو اکين تي پٽيءَ ٻڌل ھٿن سان ٻه سنئين ڪالي ڏري سگھي ٿو، پر ان مان ڪنھن کي نيت به چا ڏو پلڙو پڻجي سگھي؟ تنھنڪري، زندگيءَ سان انصاف ٿئي، ان لاءِ انصاف جي قلم سان گڏ ڪجھه قدر حبيباڏو ھٿ ۽ عدل سان گڏ ڏورو گھڻو فضل جو قيرو مڙھوئي ضروري آھن. جمال انصاف جي ڪرسيءَ تي ويھي، انڌي قانون جي لٺ ڪھڙيءَ طرح گھمائيندو ٿو رھي، تنھن جي خبر ته ڪيس ھوندي، ۽ ممڪن آھي ته سندس 'فتوائن' جي پڙھڻ مان پڻ پئجي سگھي، جن کي لکندي لکندي ڪجھه عرصو ٿيو ته سندس ھٿ ئي لکڻ کان ڪيس جواب ڏيئي بيٺي رھيا ھئا، ۽ پوءِ ساندھ ٻه سال ھٿن کان وڌيڪ پنھنجيءَ دل کي ڏتارڻ ۾ گذري ويس، ۽ ٻنھي کي آپاري آپاري مس مس وڃي نيت ھٿن کي لکڻ لاءِ ۽ دل کي انصاف جي ڪرسيءَ تي وري ويھڻ لاءِ آماده ڪري سگھيو. جمال جي 'افسانن' ۾ بھرحال زندگيءَ جي مسئلن جي چيڙي نبيريءَ جو ھڪ عجيب مھر ڀريو انداز موجود ڏسجي ٿو - ۽ ھڪ ڪامياب افسانه نگار لاءِ ھيءَ ھڪڙي ڳالھه ئي لک جي برابر آھي ته ھن جي دل ۾ زندگيءَ لاءِ محبت ۽ احترام جا جذبا موجود ھجن، ۽ کيس زندگيءَ ۾ ڀرپور اعتقاد ھجي.

۱۹۰۲ع ۾ هڪ جيلن جي سڌارڪ خاتون، ڪلارينس ڊئرو، آمريڪا جي ڪُڪ ڪائونٽي جيل جي نظر بندن کي خطاب ڪندي چيو هو: ”ڏسو ته قانون ڇا آهي... جڏهن اوهان جو ڪيس عدالت ۾ پيش ٿئي ٿو، ته ڇا هيءَ ڳالهه اوهان لاءِ ڪو خاص فرق رکي ٿي ته اوهين ڏوهي آهيو يا بيڏوهي؟ اوهان جو ڇوٽڪارو ته بس هن ۾ آهي ته اوهان جي بچاءَ جو وڪيل قابل هجي - ۽ قابل وڪيل اوهين تيسين ڀڏي ڪين سگهندا، جيسين اوهان وٽ رقم نه آهي... هي قانون دراصل انهن جي ئي حفاظت لاءِ آهن، جي دنيا تي حڪومت ٿا ڪن... جيڪڏهن عدالتون انصاف واسطي قائم ٿيل هجن ها، ته هنن ڏوهارين لاءِ به ڪو بچاءَ جو وڪيل مقرر ٿيل هجي ها - اهڙوئي هوشيار ۽ قابل، جهڙو مٿن ڪيس هلائڻ وارو وڪيل آهي - ۽ هن کي اوهان جي بچاءَ واسطي اوتري ئي رقم ملي ها، ۽ هن جي مدد ۾ اوترا ئي جاسوس ۽ بيا نائب وڪيل موجود هجن ها، جيترا ڪجهه، اوهان تي ڪيس هلائڻ واري اوهان جي انهيءَ مخالف وڪيل کي ميسر آهن، جنهن جي سموري ڪوشش صرف هيءَ ٿي رهي ته ڪنهن طرح اوهان تي ڏوهه ثابت ٿي وڃي ۽ اوهين سزا کائي وڃو.“ جمال پنهنجن افسانن ۾ اهڙن ئي سماج جي ڏوهارين، انصاف کان محروم، مجبور ۽ بيڪس انسانن جي طرف کي پيش ڪيو آهي، ۽ انهن جي ئي

بجاءِ ۾ پنهنجي پيار ۽ انسان دوستيءَ جا تمام امنگ ۽ جذبات پڙهندڙن جي اڳيان آڻي پيش ڪيا آهن. پنهنجي ئي ڏتڙيل ماحول ۽ سادي زندگيءَ جي بنهه سادن پلاٽن کي ڪٽي ڪري، انهن جي پس پرده جو دک درد ۽ جا پيڙا لڪل آهي، جمال ان سڀ جون اهڙيون ته دلگداز تصويرون ويهي چٽيون آهن، جو انهن کي ڏسندي هرڪنهن کان پنهنجو ذاتي دک درد ته، انهيءَ ئي دم وسريو وڃي، ۽ هرڪنهن جي دل ۾ پيار ۽ قياس جي جذبن سان گڏوگڏ همت ۽ حوصلي جي قوت ۽ عمل جو احساس پڻ جاڳي ٿا اٿن. زندگيءَ ۾ نفعي کان اڪثر نقصان زياده ضروري پئي ثابت ٿيو آهي- پوتو ڏرتيءَ مان تڏهن ڦٽي ٿو نڪري، جڏهن ڀريائين ٻج جي هستي فنا ٿي ٿئي. افسانوي ادب جي دنيا ۾ پڻ اثباتي ۽ افادي، بارآور ۽ ڪارآمد ڪردار، تنهنڪري اِهي ئي سماج جا ڏڪاريل، هيٺا، مرڻينگ، مظلوم، ديوانا ۽ درد جا ماريل شخص ٿا ٿين؛ ۽ جمال جي افسانن ۾ جا بجا اِنهن ئي الله جي پيارن ۽ انسان جي لوڏيل ۽ عتابيل شخصن کي مکيه ۽ اهم ڪردارن جي حيثيت ۾ پيش ڪيو ويو آهي.

هن مجموعي ۾، ٻئي چڱي خاصي تنقيدي مواد سان گڏ، جمال جا ڪل تيرهن افسانا پيش ڪيا ويا آهن، جن مان اڪثر سنڌ جي رسالن ۾ اڳي ئي شايع ٿي چڪا آهن. انگريزيءَ جي جڳ- مشهور فطرت نگار

شاعر، ورڊس ورٿ، هڪ پيري رستي ويندي، شهري زندگيءَ جي گوڙ گهمسان کان بلڪل دور، ٻهراڙيءَ جي خاموش ۽ پاڪيزه فضا ۾، ڪنهن حسين و جميل ۽ معصوم ڳوٺاڻي نينگريءَ جو ڪو دل لڀائيندڙ ۽ امنگ ڀريو گيت ٻڌي ورتو هو، ۽ هڪ پيرو ٻڌل اهو گيت هن جي دل جي ڪنن ۾ سڄي عمر گونجندو رهيو. حسن جي سحر آفريني لازوال آهي. حسين شي جو مشاهدو ۽ مطالعو جيترو گهڻو، اوترو ٿورو. مختصر افسانو نثري ادب جو معراج آهي، ۽ نثر آتي پهچي وڃي شعر ۽ تغزل سان همدوش ٿو ٿئي. ڪامياب مختصر افسانو پنهنجيءَ جاءِ تي لفظن جي چونڊ، معنيٰ ۽ مطلب جي وسعت، جذبات جي لطافت ۽ گهرائيءَ ۽ پنهنجي آخري تاثر جي لحاظ کان نثري شعر آهي. ۽ جمال ڪامياب افسانا لکي چاڻي، ان لاءِ سندس هي افسانا شاهد آهن، جيڪي هن مجموعي جي صورت ۾ پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ٿي رهيا آهن.

— محمد ابراهيم جويو

ڪراچي
١- سيپٽمبر، ١٩٥٩

انتساب

تنهنجي نالي، جنهن جي خبر صرف توکي آهي.

منهنجي دل جي ننڍڙي ۽ ڪچڙي "رباب" کي تو پنهنجي آڱرين جي "الف" سان ڇيڙي ڇڏيو. نئون ننڍڙو رباب، اڃان بي ڪا تان سکيو ئي ڪونه هئو. بس تنهنجي نالي جا نغما آلا پيندو رهيو. دل جي دک دک، نبض جي هلچل، ساهه جي اچ وڃ مان تنهنجي نالي جو هلڪو هلڪو ساز وڄڻ لڳو. منهنجو سڄو بدن تنهنجي نالي جي تان سان نررڻ لڳو. منهن جي دل ۽ ساهه جي ڦڙڪڻ، سڄي فضا ۾ تنهنجي نالي جو نغمو ڦهلائي ڇڏيو. منهنجي جسم جي ذري ذري مان، تنهنجو نالو ڦٽي ڦٽي ٻاهر نڪرندو رهيو. تنهنجي نالي جا ننڍڙا رابيل منهنجي چوڌاري هوا ۾ اڏامندا رهيا. مان سڄي سڌ ٻڌ وڃائي، تنهنجي نالي جي رابيلن جي سونهن ۽ سڳنڌ ۾ ڪم ٿي ويس.

اها ابدي سونهن ۽ سڳنڌ ڀلا ڪيڏانهن ويندا! اهو دل جو رباب ڪيئن بند ٿيندو! قيامت تائين وڄندو رهيندو. پوءِ به وڄندو رهندو. ستل ديوتائن کي اٿاريندو رهندو. ٿڌي ۽ ڪومل گونج سان جاڳائيندو رهندو. تتل ربابن کي ڇيڙيندو رهندو. ڪائنات جي خلاؤن ۾، زمان ۽ مڪان جي بندشن کان بي نياز، اها ابدي گونج پيدا ڪندو، جو هر جز ۽ ڇيڙي اجهاءي

سينل تي ويندي - پوءِ ڪنهن جو ساز نہ ٽنندو ڪنهن جو "رباب" نہ پڄندو.

ڏس تہ سهڻين! تنهنجي ناليءَ ڇا تہ ڪري ڇڏيو. منهنجي جذبات جي نفيس تارن کي ڇيڙيو. منهنجي دل جي گهراين ۾ ترنم پيدا ڪيو. منهنجي دماغ ۾ ٽنٽن ۾ طلاطم وڌو. ڇوليون ۾ لهرون اٿيون، اٿل ۾ ٻوڏ ٿي - ڇا ڇا نہ ٿيو.

تنهنجا لک ٿورا - تو منهنجي جسم کي جلائي، پچائي، هڙٻائيون ڪري ڇڏيو. ان مان چڻنگون نڪتيون - هاڻي سڄو تن تنبورو آهي.

مان تہ نہ اديب هئس نہ خان - پر تنهنجي ناليءَ سان "هم" آهنگ ٿي ڇا نہ ٿي پيس. اعتبار نٿو اچيئي - ڏس نہ، مان پاڻ تنهنجو هڪ شاهڪار افسانو بڻيو وڃان - هي جگر پارا تہ انجي آگرين مان نڪتل ڪي چند چڻنگون آهن - ان جي جسم مان جي مسلسل شعلا ۽ جوالا ڦاٽي فضائن ۾ جذب ٿي ويا، تن جو نہ ڪا ٿو ئي ڪونهي.

توکي هي ڇيڙا وڻن نہ وڻن، پر آهن تہ تنهنجا.
لکڻ مهل ائين پيو ڏسان تہ تون مٿان آهين.
پوءِ تہ اکيون ۾ ڳل ڳرم ٿيو وڃنم - جگر جا ٽڪرا، دل جي اونهائين مان ڪڍندو، هڪ هڪ ڪندو، توکي ڏيکاريندو وڃان، اڳيان رکندو وڃان - ڪيڏي نہ چاهنا اٿم تہ تون انهن کي پنهنجو ڪرين، تنهنجا ئي تہ آهن!

هتن ۾ ڪا ڇڻڻي موٽي عشق جي ڳالهه ڏنهه ؟ پيلا منهنجو پيار ڪو پنيءَ ہوڙ، گوڏي ہوڙ ته ڪونه هو- تارئون تار هو، اٿاهه سمنڊ هو، بس پيار ئي پيار هو- اتي مون ڪروڙين دليون لڙهنديون ڏٺيون، ڦٽيل ۽ ڦٽڪندڙ- انهن سان پيار ۽ توسان پيار ۾ ڪو فرق ؟- پيار پيار سان مليو- روئي روئي مليو- هنجون هاري مليو- جوش ۾ آيو، آپامبو- لهرون آيون، ڇوليون آيون- وير چڙهي، اڳتي وڌي ڪاهي آئي، وڌندي رهي- بہ چار ڦڙا ڪٽي، مان توڏي ڏٺس- ڪروڙين دلين جو نچوڙ، توکي ڏيکاريم، توکي ٻڌايم- پيار جو سمنڊ ڪاهيندو اچي- ڪوڙ ۽ ڪلفت کي ٻوڙيندو اچي- پيار وارا مرڪڻ لڳا- اتي آدر ڀاءُ ڪرڻ لڳا- تون سنديس آجيان نہ ڪندينءَ ؟-

آءٌ ته تنهنجي قربت ۾ هي رباب وڄندو رهي، سونهن ۽ سڳنڌ کي ڌڪيڙيندو رهي- تنل تارن کي جوڙيندو رهي- وسريل نغمن کي ڳائيندو رهي-

تنهنجي نالي ... تنهنجي نالي ... تنهنجي نالي ... تنهنجي نالي تنهنجو جمال-

"مان مڙن"

جنهن پيار پيدا ڪيا ۽ پاليا، جنهن سڄي عمر پيار ۽ خلوص سان خدمت ڪئي، جنهن پنهن جي سونهن ۽ عصمت ڏني، جنهن ڏک سک ۾ ڳوڙها ڳاڙي صبر ۽ شڪر ڪيو، جنهن پنهنجو خون انساني گلڙن کي پياريو. ڇا ان لاءِ سنڌس پنهنجي ملڪ ۽ پنهنجي جيون ساٿيءَ وٽ به جاءِ ڪانهي.

مان تڏهين ننڍو جوانڙو هجان ڳاڙهو ڳاڙهو ڳنڀول، لڳ سڊول. ٻانهن ڪي ٻانهن ڏسي خوش ٿيو ٿيان. تيل قليل ڪري وارن کي سينگاري ٻاهر نڪران، ٻانيان ته سيڪو پيو مونکي ڏسي.

ڪنهن ڇوڪريءَ جي مونتي نظر پيئي ته ڀڪ ٿي ويندم ته ضرور مونتي فدا ٿي هوندي.

ننڍڙي معصومڙي دل، پوءِ ته ولي پنهنجا منڙا ناڙڪ لاهيندي. ڪل جهڙيءَ نينگريءَ کي پنهنجو ساٿي سمجهي ڇا ڇا نه سانس خيالي رهاڻيون ڪندو هوس. ڇرچا ٻوڪ، ٽهڪڙا، ارڏائيون، داد لن جي دنيا.

طبيعت ۾ چلولائي اڪيئي هئي. ٻائيندو هئس، ته ڪي رنگ رليون من مستيون ڪجن. روح پيو اڏامندو هو. ڪڏهن جبلن جي چوٽيءَ تي، ڪڏهن ڪڪرن جي مٿان، ڪڏهن ڇولين جي سيني تي، ڪڏهن ته سمنڊ جي تري ۾، مرجان ڳوليندو وتندو هوس. ڪڏهن

سهارا ۽ گوبيءَ جي پٽن ۾ اڃ ۾ ماندو ٿي سڄ جي تپش ۾ بدنصيب مسافرن جي کوپرين ۽ هڏن ۾ ليٽڙندو وتندو هوس.

منهنجي چلولي طبيعت، ۽ جوانيءَ جي رنگين نظرين مونکي هڪ هنڌ ٽڪاءُ ڪرڻ نہ ڏنو. ملڪ ملڪ مان ٿيندو، هڪ اهڙي ملڪ ۾ اچي نڪتس، جتي بس مون سان ڪيس ٿي ويو. منهنجي ڪچڙيءَ وهيءَ کي چڻ تہ ڪنهن مٽ ۾ نپوڙي لڪڙو ڪري ڇڏيو. زندگيءَ جو نچڪو، ٽپڪو جيڪو بل پيو ڏيندو هو، تنهن جو چڻ تہ ڪرنگهو ڀڃي، ڪنهن لولو لنگڙو ڪري وڌو. حياتيءَ جو هڳاءُ ۽ زندگي جي سرهاڻ سڀ چوسجي ويئي. اربين السنا، ڪروڙين تمنائون، هزارين ذهني تجويزون سڀ دٻجي دفن ٿي ويئون. مون لاءِ دنيا ئي مري مليا ميٽ ٿي ويئي.

وچ آفريڪا جا گهاٽا اونداها جهنگل ڏٺيم وارا ٻيلا، نانگ بلائون ۽ اجگر. گوريلن جهڙا شيدي، ڪارا ڏ، اڇيون عقابن جهڙيون اکيون، ڪنين جهڙا وار، ڦٽي پيئي اچي. راتو رات ٻڌي کٽي قيد ڪيائون. ڏپ ۽ ڏر ڪان اک نہ کلي، "هنا ـــ هو" جا آواز نغارن جا رانياٽ، ٻالن جا ڪڙڪا، هنيانءَ پيو ڦرڪي.

ننهن چوٽيءَ ننگا، ڪناريون هٿن ۾، جان کٽي ڏسان تہ سڀ عورتون، مرد هڪ بہ نہ. هوش اڏامي ويم. عجب جهڙا آواز ٿي ڪيائون. ننڍڙا دق ٿي وڃايائون. ٽلهي ڪکهي آواز ۾ ڳائي، ڳائي نچڻ لڳيون.

خنجرن ۽ ڀالن سان مونکي ڏکا ڏيندي ڏيون کهليندي يون هڪ غار ۾ آيون. اتي ڪن ڪمزور مردن کي ڏٺم، جي ٻارن جي ولرن سان، هيڏن سارن جانورن کي، کلن سوڏو باهه ۾ پچائي رهيا هئا. منهنجي ته ڪل مان نڪاءَ نڪري ويا.

اهڙاڻن مان سمجهيم ته مونکي ضرور کهنديون، نيٺ اهو وقت اچي ويو. شور مچائينديون، گوڙ ڪنديون، مونکي هڪ سندر جهڙيءَ غار ۾ وٺي آيون. اتي ڏٺم جهڙيءَ ڏائڻ مورت زائفان جو وڏو ٻڍو ٺهيل هو. ان جي اڳيان ڏٺم ته، رت جا ڍيرا لڳا پيا هئا. ٻه چٽيون نينگريون پوتٽيون، ڪنواريون ڪنيون بيٺيون هيون. هڪ چٽيءَ ڪُتي ڪان جهلي، بوتي وٽ آندو رڙ ڪري بيهوش ٿيڻ وارو هوس، ته هڪ ٻي جهڙي ڪراڙي ڏائڻ اچي مونکي ڳرانڙي ٻاتي ۽ هڪ ٻڪر کي ڪنار هٽي اتي ڪٺائون. پوءِ ته ناچ ۽ ڳاني جو هنگامون مچي ويو.

مونکي بعد ۾ اهو معلوم ٿيو ته اهو بوتو ماتا ديويءَ جو هو، ۽ ساٽ سوڻ ڪري مونکي هن ڪراڙيءَ ٻي جي حرم ۾ داخل ڪيو هئائون. مونکي ته ڏندڻ پئجي ويا. چيم خدايا ٻڪر هجان ها ته چڱو، هڪ وار ڪسجي وڃان ها، يا عمر جهنم جو عذاب ته نه ڏسان ها. ڪيئن هن ڪراڙي کوڳ سان عشق ڪندس.

ان مهل پنهنجي سنڌ ديس کي سارين ٻاڙي واري رئندڙ نازنين ياد پيم، جنهنکي ست ورهين جي ٻوڙهي

سان ٿي پرڏايائون. الا! جي هينئر منهنجي روبرو ائين ٿئي، ته سيني جا ميڄالا ڀڄي ڀوڙهي جو نرڪهڻ پئي، ان نازنين کي جيئدان ڏياريان. ويچاري شاديءَ جي ڦندر ڦي، مون وانگر ڪسجڻ لاءِ تيار هوندي، ڪنوار ٿيڻ لاءِ نه. ائين ڀانيم ته ان نازنين کي به نڪاح وقت اهڙائي ڀوائتا جهنگلي، اگهاڙا نرلڄا انسان نچندا ۽ واڇڻ ڪندا نظر آيا هوندا.

گهڙي نه گذري ته اها ڏندري ڏائڻ مونکي وٺي پنهنجي ڀونگڙي ڏي ويئي. ڪاري رڍ، چپ ڀيا لڙڪنس، هڪ ٻچڙي ۽ ڀوائتي، ٻيو اگهاڙي، سڄي گهنج گهنج. منجهانئس ڏپ ٿي آئي. ڇپن جو ڊول ڏاهي، ٻيلا ڏند ڪڍي ڪٽي چمي ڏنائين. لڦ جهڙي لڱڙي بدن ۾ ڪٽي جهليائين. مون سان ڇا ڇا نه ڪيائين. ڪپڙا ڦاڙيائين، لڱ ڦاڙيائين، دل ڦاڙيائين، ڇيهون، ڇيهون ڪيائين.

ٻڌو هئم ته "وقت" ڦٽ جو ملم آهي. پر هت ته ويران ويروڌ هئي. جڏهن منهنجي جوانيءَ کي ايپاري نه سگهي، تڏهن سوچڙو ڪنيائين. هڻ جو اٺ ته رت ۾ ٻاڙهو. نه ڏٺي نه سائين، پنهنجا ڇڏي وڃي پراون ۾ پيو هوس.

هار مڃي لڄي ٿيڻ بدران، اتلو مونتي تڪر پڇڻ لڳي. ڇي هڙو تهڙو، لڪ وڌيو، گهر سان سچو نه آهي ضرور ڪٿي اک اڙي هونديس. مون واري سس ۽ ساهيون به اچيو چنبا هڻن ۽ پوندا گهروڙي ڏين. جي

ڪاريءَ تي ٻير ٻيو سڙن، جو پنهنجي وسن جهڙي
مومل جو هن نياڳي سان پلؤ اٽڪايوسين.

منهنجي زال کي صلاح ڏنائون ته ڪهينس، پر
هن ٻوڙهيءَ ڪوڳ جو مڙيئي ڪو مزنتي هرڪ هارجي
ويو هو، سا آنا ڪانا ڪرڻ لڳي. نيٺ مون واري
سالي تيار ٿي ته مان ٿي ڪهانس.

ڪاوڙ ته ڏاڍي لڳيم ته هيءَ ٿياڪڙ ڪير، پر
هوءَ ڇوي غيرت جو سوال آهي. مونکي اکين ۾ پاڻي
ڀرجي آيو. پنهنجي پياري ديس ۾ مون ائين ڪڏهن
نه سوچيو هئو، ته زائفن کي به غيرت ٿيندي آهي،
۽ هو به مڙسن کي ڪارو ڪري ماري سگهن ٿيون.

هڪ رات وجهه وٺي ڪڙي ڪنيم. نوعمر بلڙو،
اڻجاڻ، پتو نه پوي ته ڪاڏي وڃان. مٿان وري
بادشاهي زائفن جي، جتي جيڪا مليم، سا ڪٽيو قابو
ڪريم. جڻ ته مان انسان نه، پر بي جان ڪسرت گاهه
هئس. منهنجي جسم جو ذرو ذرو لبي ڇڏيائون. پاڻ
ڪان ٻڇان اچڻ لڳم.

ڏڪڻ تي وڪامجڻ لڳس. مٿان وري قهر اهو ٿيو،
جو معاملو برادريءَ ۾ پيش ٿيو. اوڙي پاڙي جون
سرداڻيون پڳڙ ٻڌي گڏ ٿيون. مونکي موچڙا هڻي
اصلوڪيءَ زال جي حوالي ڪيائون.

خدا خدا ڪري منهنجي گهر واري، جا هنئين
قبر جي ڪنڌيءَ تي هئي، مري پئي. مون لک شڪرانا
ٻجا آندا. پر اڃي ٻيو مڻ متو. سندس نڻديون وڏيون

وارثيائيون اچي. اتکيون تہ هن جوان تي حق منهنجو
آهي. چڻ تہ مان ڪا ملهہ ڪڍي وستو هئس. نيٺ
مونکي بہ ورهائي ڪنيائون، جنهن سالي؏ جي حصہ ۾
آيس، تنهن مونکي وڪڻڻ چاهيو، پر مونکي ڪو
وٺي ڪونہ. پوڙهيون پوڙهيون جي پاڻ چار چار مڙس
رکيو ويٺيون آهن، سي بہ ڪٿيو نڪ چڙهو ڪن، ڇي
ڪنوارو ڇوروئي آهي، نہ مائي نہ، ڪير وٺندو.

مونکي تہ ڀاهہ وٺي ويئي، پاڻ ڪهڙيون ڪنواريون
هيون. هار سينگار ڪري لوفرن وانگر ويچارن شريف
گهر وٺل لچاڻن ڇوڪرن کي خراب بہ ڪن، ۽ مٿان
چون تہ هي؏ ڇورو خراب آهي، اسين نہ وٺنديوسين.
پوءِ بہ سيڪو ٻيءَ، ڏاڙهي ٽنگيون، پيو اهڙين لوفرياڻين
کي منٿون ڪري تہ اسان جو نينگر قبوليو. منهنجو
شان هي بي عزتي برداشت ڪري نہ سگهيو. ڪو ويچارو
معصوم نينگر هڪ وار پلجي پيو تہ عمر لاءِ ڇٽو!
پاڻ پيري ٻناڪ پيون هٿنديون، تہ اسان سان هيترا
کي هيترا ڇوڪرا ٿهيل آهن. پلا جي هڪ هڪ کي
سريت هوندا تہ ڪهڙو ڇوڪر بچيل هوندو. ڪن بہ
پاڻ تہ پڏرن بہ پاڻ. ڪهڙو نہ ملڪ جو الله و رواج هو.
جهنگلي ڪنهن جاءِ جا، مونکي تہ هن ملڪ جي ماڻهن
تي جوڄڪيون ٿي آيون. ڇير تہ ڇوڇڙي ڏيئي ڪٽي
ساڙيان. منهنجو منڙو ملڪ ...... مان ڇپ تي ويس.
منهنجا لڳ ڪاندار جي ويا. هن جهنگلي ملڪ جون
زالون تہ انين ڇونديون هيون، تہ اسان ٻني آهيون،

۽ اسان کي حق آهي، تہ پنهنجي پسند جو سٺو ۽ سهڻو ٻج وٺون. منهنجي ملڪ جي مڙدن کي ڪهڙو عذر هو؟ منهنجو ڪنڌ هيٺ ٿي ويو!

هڪ منڊيءَ، گابو ڏئي مونکي خريد ڪيو. ڪيس سنگ نٿي ملبو. سدائين مونکي چوندي هئي، تہ ڏس تہ ماڻ ڪمڙي نہ پهلوان آهيان. مون هينئن ڪيو، مون هونئن ڪيو، مونکي بہ همت نہ ٿئي جو ڪٿي ڀڄانس تہ ڪيرو بہ ڪونہ لهين، يا ڪٿي سندس وڏ جو ذڪر ڇيڙيان. پاڻ ٻيءِ ي مونکي اٿي ويٺي پٺي لوئيندي هئي، ڇي ڪو ڪر نہ اٿيئي، ڪو لڄڻ ئي نہ اٿيئي، جڻ تہ مونکي نڪا دل هئي، نڪا پنهنجي عزت.

ڀِڙهر پيکس. ساڳي ڪار، جنهنجي هٿ چڙهان،
سوچار ڏينهن رهائي وڪڻيو ڇڏيم. اندڀري ننگري هئي.
ڏڪا ڏاٻا کائيندو، ڏورن وانگر وڪامندو اچي

هڪ نئين قبيلي ۾ نڪتس اتي جي سردارڻ جان تان ڇڪيري ننڍي نينٽي هئي. هن کي ماڻ وٺي ويس. ڪٽي نڪاح ۾ آندائين. ماڻ بہ رلي رلي ٿڪو هئس، بغاوت ۾ ڪشمڪش ڇڙهيون هٽي مري ويئي مٽي چاڙو ڪري ويهي رهيس. هوريان منهنجي بہ دل سانس ٻجهي ويئي. هيترين سارين ڪارين پوٽڻين ۾ هوءَ مور هئي. مون کيس خوش رکڻ جي هر ڪا ڪوشش ڪئي، کين گهڻايم. ساني پچائڻ، چنڊ قوڪ ڪرڻ، ڀاٽي ڀرڻ، جوءِ جا ڀگهر هاٿان سنگهن لڳل ڪپڙا ڌوئڻ، ۽ رات جو کيس زور ڏيڻ. سڄو ڏينهن

هڏ هڻندو هوس. تڏهن به هوءَ مٺو ڏيئي ولندي هئي، جي گهر ويئي ٿا ڪائو. اندر ۾ وڏ پنجي ويندا هئم. پيار جو اهو قدر ڏسي روئي ويهندو هوس.

ڪڏهن ڪٿي ناز ڪيم ته مونکي به شڪار تي ساڻ وٺي هل، ته نٽائي چڙيندي، يا مورکو چڙب ڏيئي ڪيندي. بس ان مهل دل ٽڪر ٿيندي، هئم. پلا ڪيئن سمجهان ته هن جو پيار سچو هو.

پاڻ پيري ڳالهين ڪندي، ڳالهه ڪندي، ته فلاڻو ته ڏس ڪهڙو نه ٺاهوڪو جوان آهي. ڪڏهن وري پنهنجي ننڍي هوندي جي عشق جو ذڪر ڪندي هئي.

هاءِ الله! نٽي چاڻائين ته منهنجي پيار پريءَ دل تي ڪيڏا نه زخم ٿي ڪيائين. مان ڳگدام پلا چا ٿي چئي سگهيس. منهنجي جذبن جو وٽس ڪسيرو به قدر ڪو نه هو. جنسي مگ ٿي ڏريائين. ساڙ ۾ پچرندي مون به هڪ لڳا چئي ڏنو مانس ته، تنهنجي فلاڻي ساهيڙي ڪهڙي نه ٺاهوڪڙي آهي. ڪاوڙ ۾ ڪاراتجي ويئي اٺ ڪٿي اچي ورتائينم. ڏاڍا ويڻ ڪڍيائين ۽ ڏيڪ ڏنائين. روئي، روئي ڪٿي چپ ڪيم. ڪيئن نه پنهنجي ملڪ ۾ اسين مڪمل آزاديءَ سان زالن جي زخمن تي اٿين لوڻ ٻرڪيندا هئاسين.

سال گذري ويا، ڪيئن ٻار چاوم. ڪٿو نٽي پڇس ڏينهن جو هڏ هٺڻ، رات جو اوجاڳو ٻارن جو روج ۽ راڙو. مٿان بيگم صاحبه جو مزاج رکو ٿيڻ لڳو. ڳالهه ڳالهه تي چڙڻ، ڪهرو ڳالهائڻ، گهر ڇڏي وڃڻ.

مان تہ منجھي پيس. تيئن ڪم تي زور رکيم. وقتي زال جي دل وٺڻ جا جتن ڪيان تہ ٺوڪ هٽيم. جي: هن عمر ۾ نخرا، ڇڏ تہ پاڻ مون کان ننڍي هئي.

پتو تڏهن پيو جڏهن هڪ ننڍي نينڱر سان شادي ڪري آئي. بس اها رات مون لاءِ قيامت هئي. ماندو ماندو پئي ٿيس. اکين آڏو منهنجي دل گهري زال بئي سان سيج تي ويٺي آهي!

مٿان ٿي ڪريس. پاٽي وجهي ٿي ڏندڻ پيڳائون، ۽ سهرا بہ ڳائيندا ٿي آيا. هجي ها پنهنجو ملڪ تہ سيج تي گلن بجاءِ ، لاشا هجن ها!

ڏينهن اهو ٿيو، مان نئين نينگر جو مٺو گڏو نوڪر ٿي پيس. هئو تہ هڪ ٺڪر جو کاج پر منهنجو اندر کاڏو پيو هو، روح ۽ جذبن کي ڪنڍا لڳل هئم، هٿ سان سينگار ڪرائي وڃي کيس زال اڳيان ويهاريندو هئس.

منهنجي پارن لاءِ بہ آزار مچي ويو، سارو ڏينهن موچڙن ۾. کين ڏارئي هٿان ڪنبو ڏسي هنيانءَ پيو ڳهنبو هئم. ڇوڪرا نوڪر بڻجي ويا. ڇوريون پاڻ زوريون لوفرن‌و اندر رلنديون ٿي وتيون. مان بہ اچي پوڙهو ٿيس. تڪ لعنت پئي وسيم. هيٺا هڏ، ڪم نہ اچيم تہ ٽڪر نہ مليم. ڇوريون بہ بہ مڙس ڪري هليون ويون، مونکان پڇيائون بہ ڪونہ. باقي ويچارا بہ ڇوڪرا، منهنجي حال تي ڳوڙها ڳاڙي بس ڪيو ويهن. چيم تہ ڪنهن چڱي هنڌ سندن سڱ ڪيان، پر منهنجي زال ڪٽي

اکيون ڦوڙاريون. چي : مان سردار، اهو منهنجي شان وٽان آهي، جو مان نينگرن کي اٿاريان. منهنجا ته ڏاڪ لڳي ويا. رت جو ڏک پري مات ڪري ويئس.

منهنجو وڏو ڇوڪر ته جواني ڪاٽي ويو. اچي پريا پيس. ننڍي ته هڪ ڏينهن روئي اچي ڳراٽڙي پاتم. دل جو حال ڪري ڏنائينم ته فلاڻي مونکي چڪي پيئي. مون به کيس پڄائي ڪڍيو. منهنجي زال اچي ڪاوڙي ته منهنجو نڪ وڍجي ويو. مونکي پئي ڪل اچي ته ڇوڪرو جوان جماڻ، وڃي شادي ڪيائين، هن پوڙهيءَ رن جو ڪهڙو نڪ وڍيو. ڇگو ڪيائين، وڃي گهر ٽاهيائين. ها البت، اسان جي ملڪ جي ڪا ڇوڪري پڄي وڃي ته.........واقعي نڪ ڪپجي وڃي ....مان ڪياڙي ڪنهن لڳس.

هڪ ڏينهن منهنجو وڏو نينگر رئندو اچي پيرن کي چنبڙيم. چي : "ابا سيکه ڪر پيچ." امڙ کي خبر پئجي ويئي آهي، ته تو ادي کي پڄايو آهي. ڪهاڙي ڪنيو ٿي اچيئي. منهنجو من جهڄي پيو. پنڙي کي نرڙ تي چمي ڏيئي ڪانئس هميشه لاءِ جدا ٿيس.

پوڙهو ڪک ٿي ويو آهيان، ستر سالن جو. ڇمڙو پيو لڙڪيم. ڳل پيهي ويا اٿم، پروون اچا، دردر جون ٺوڪرون کائيندو وتان. پنهنجي اولاد کان جدا. ڳوڙها به سڪي ويا اٿم. پيماني‌ءَ تي هٿ رکيو، لٽ ڪنيو دور دور ڪنهن کي پيو ڳولهيان. پاروٿو ساروٿو پن جو ٽڪر ڪڏهن مليم ڪڏهن نه.............

اهو آهي پڇاڙيءَ ۾ حال. ڏکر ڪيي لاءِ دڙڪا، ٿاپا ۽ ڌڪا. جنهن ٻار پيدا ڪيا ۽ پاليا، جنهن سڄي عمر پيار ۽ خلوص سان خدمت ڪئي؛ جنهن پنهنجي سونهن ۽ عصمت ڏني؛ جنهن ڏک سک ۾ ڳوڙها ڳاڙي صبر ۽ شڪر ڪيو؛ جنهن پنهنجو خون انساني گلڙن کي پياريو، ڇا ان لاءِ سندس پنهنجي ملڪ ۾ ۽ پنهنجي جيون ساٿيءَ وٽ به جاءِ ڪانهي............ملڪ جي مٽيءَ جو ذرو ذرو سندس خدمت ڪري ته به هن جي ڳڻن جو بار لاهي نه سگهي.

ملڪ جو خيال ايندي، منهنجي دماغ ۾ جوالا ڦاٽي پيو. نه نه منهنجو مٺڙو ملڪ اهڙو ڳڻ چور نه آهي، ستر ورهين ۾ ضرور مٽيو هوندو. ڪو جهنگلي پوتن جو ملڪ نه آهي. منهنجي ملڪ جي مٽياوار مائهن ضرور ڪوپن وانگر ڪنڌ به ڪپائي پنهنجين گگدام مائرن، ڀينرن ۽ نياڻين جا نير ٽوڙيا هوندا. پر جي نه، ته.........منهنجون پوڙهيون نسون ڦنڊ جي پيءِن. هزارن ڪوهن تان پيو ڇا ٿي ڪري سگهيس. نشتر هٿي رت ڪڍيم. رت جي ڌارا سان هيءُ پيغام لکيم. جي توهان تائين پهچي وڃي ته پوڙهي جي رت جو قدر ڪجو! مڙس ٿجو!

"بد تميز"

مان ساڻس گڏجي
ٽانگي تائين آيس
ڏهين روپين جو
نوٽ ڪڍي هٿ ۾
ڏنو مانس. ڪلي
واپس ڪيائين،
"واهه صاحب، مان
اهڙو بد تميز
آهيان".
ٽانگو روانو ٿي
ويو. ڦيٿا ڦرندا ويا،
سنبن جي ٽاپ ٽاپ
ٽانگي جي ڪڙ ڪڙ
۾...... بيل گاڏيءَ
جا چيڪٽ ملي هڪ
ٿي ويا ....
"بد تميز.........
بد تميز ... ...
بد تميز......... "

مان مئجسٽريٽ آهيان. پئسي وارو آهيان، مڇيءَ مانيءَ وارو ۽ ڪجهه هلنديءَ پڄنديءَ وارو. منهنجي ڪـڪڙي بيمار ٿي پيئي. سج بي لٿو، پڇندو ڊاڪٽر ڏي ويس.

ڊاڪٽر صاحب جي ڪمائيءَ جي سيزن، موسم هئي، ڪٿو نه ٿي پڳو. نرڙ ۾ گهنج، چڙيو چڙيو ٿي ويو. مريض پچ پچ ٿي، هي دڙڪن ٿي. مونکي ڏسي مڙڪيو "اچو سائين." دلداري ڏيئي چيائين، اجهو ٿا هلون. تڪڙ ڪانه هئي ويهي رهيس. جيو مانس پيلي ڪم اڪلائي وٺ.

هڪ ڏکي گاڏي چيڪٽ ڪري اچي بيٺي. پلال جي تيلن تي، ڪتل ۽ گريءَ رليءَ ۾، بيمار بيٺو ٿيو پيو هو. جوڻس ٽيڪ ڏيئي وٺي آيس اڌڙوٽ عمر جو، ڪڏون پنجي ويون هنس.

اتر بي لڳو پر هن جي قميص کي بيڙا ڪول هئا. ماس ڪوريل

ٻاسيريون، مٿان انساني ”چمڙو“........سيءَ جو بچاءَ......
الله سائين جي عنايت جو ڪليل اظهار.

ڏاڍي لوچ پوچ هئس، زبان تارون سان ٻي لڳس. ”ڊاڪٽر صاحب ٻاهر“ ڊاڪٽر به ڏانهس ڪجهه ڌيان ڏنو. ”سوڊا پيءَ.“ مائيءَ مڙس ڏانهن ڏٺو، مڙس زال ڏانهن. گهڙو ٿي ڪجهه ان گهڙيءَ ۾ نظرن سان ڳالهايائون. مائيءَ کي جيئن نه ڪو سخاوت جو غلبو اچي ويو. ”ڊاڪٽر، مٺي (سوڊا) پئي.“ ڊاڪٽر هو ڪم ۾ رڌل جيائين هائو. مائيءَ پنهنجي وڏي ڳڳهي جي ننڍڙي کيسي مان ٻه ٽي آنا ڪڍي ڊريءَ ۾ جهليا.

مائيءَ جي ڪڇ تي، بيمار جي ولي عهد، خالي چولڙي ۾، هونگڙون ڏيندي، پيشاب ڪري ڏنو. ڦينگون ٽي ويون. ٻار به رنو، ڊاڪٽر به خفي ٿيو. مائيءَ ٻاهر وڃي چولو نپوڙيو......مٺي سوڊا رهجي ويئي. ڪنهن نه ورجائي.

مريض ڪنڊ ۾ ڊٺو پيو هو. اٺيي ڏاڙهي، اٺيا وار، اکيون پيٺل، وحشت ڀريل، منهن جي روءِ دونهاٽيل. ڄڻ ته حياتيءَ هٿ پير هڻي دنگ ڪيو هو. موت جي هڏائين پڃري جا ٽڏا ڄنبا ڄڻ ته وڌندا، وڌا ٿيندا، هن جي ڪمزور جسم کي وڪوڙيندا، نپوڙيندا ٽي ويا......سندس ننڍڙو پٽ، ريڙهيون پائيندو، سڌو اچي ٽي نڪ کان جهليائينس. ماڻس ڪٽي ٽي پري ڪيس.

ڊاڪٽر سندس پيٽ کي لٽاڙيندي چيو. ”ڇا ٿيو آهي.“

"ڏهون ڏينهن ٿيو آ. هنيانءَ ۾ چڪ". چپ چباڙيندي، مٿ پڪوڙيندي، انتهائي ايذاءَ جو اظهار ڪندي، مريض چيو. "اهڙي ڪا دوا ڏي، هنيانءَ ٺري پوي."

"سٺي هٽان، سٺي هٽان؟" ڊاڪٽر واپاري انداز ۾ چيو، "چار روپيه لڳندا."

بيمار ۽ سندس زال وري هڪ ٻئي کي ڏٺو. ٻئي چپ رهيا. ڊاڪٽر کي جواب ملي ويو.

نسخو لکڻ شروع ڪيائين، عينڪ جي مٿان نهاريندي پڇيائين "گهٽ ڏينهن جي دوا کپي. ستن ڏينهن جي ڪيان." ڊاڪٽر، گگهي واري نننڍڙي ڪيسي جي ٻاڙائي، چڱيءَ طرح تاڙي ويو هو.

"ڇهن ڏينهن جي ڪرينس." مريض ٻاڙ چيو.

ڊاڪٽر نسخي تي ڪجهه ترڪيو ۽ ڪمپائونڊر ڏانهن اماڻيائين.

مائيءَ دوا ورتي، پئسا ڳڻي، وري ڳڻيائين. ڪليل هٿ ڪٽي ڪمپائونڊر ڏانهن ڪيائين. ذره گهٽ هڙئي پئسا ميڙي ويس. مائيءَ جي منهن تي اعتراض پوءِ منٿ ۽ آخر ۾ رئڻ جهڙا اهڃاڻ اچي ويا. سٺي نه لڳي ته ٻ..........

"ڊاڪٽر، ڪائي چاءِ؟"

"کير، ڪشمش، نارنگيءَ جي رس."

مائي ويچاري چپ ٿي ويئي. "ڊاڪٽر پيٽ ڪائي."

ڊاڪٽر باهه ٿي ويو، "جيڪي وٽيس سو کائي. توهان نه مڙندؤ، مري ته ٻر پيٽ ضرور کائو."

مائيءَ مڙس کي تيک ڏني، سهڪندو، ڪنجهندو وڃي پلال تي ڪريو. سڀ ڪانءُ لڳي، ۽ ڪائڻ لاءِ ڪنڪڻيءَ جا داڻا پاڻيءَ ۾ تڇڪندا نظر آيا.

گاڏي ڇيڪٽ ڪندي روانِي ٿي. منيءَ سوڍا ۽ نارنگيءَ جي رس ڪان پري. مائيءَ جو سرتاج، ابهم جو پيءُ، هن ننڍڙيءَ نظام شمسيءَ جو مرڪز، اوندهه ۾ غائب ٿيندو ويو.

ڊاڪٽر مون سان گڏ جي هليو. ننڍڙيءَ کي تپاسائين، اڌ منو ڪلاڪ ويٺو. سڀ هنيائين، دوائون ڏنائين، دوائون لکيائين ۽ پوءِ ٻاهر نڪتو.

مان سائس گڏجي ٽانگي تائين آيس. ڏهين روپين جو نوٽ ڪٽي هٿ ۾ ڏنو مانس. ڪلي واپس ڪيائين، "واه صاحب، مان اهڙو بد تميز آهيان."

ٽانگو روانو ٿي ويو. ڦيٿا ڦرندا ويا، سنبن جي ٽاپ ٽاپ، ٽانگي جي ڪڙ ڪڙ ۾...... بيل گاڏيءَ جا ڇيڪٽ ملي هڪ ٿي ويا...... "بد تميز...... بد تميز ...... بد تميز......"

"پيراڏي"

ٻروچين جا ڪتا سنڌين کي ڏسي چتا ٿي پيا. هوءَ هامچائي ڏنائون. پيراڻي ٻنيءَ اڳهاڙي چنبا ڪليل، پٺي وچي ماءُ جي چولي کي جهليائين لالوءَ جي پيءُ ڪيس هٿ لائي ڏنو.

پيراڻيءَ جي پيءُ ٻڪاني ڪنديچيو، "ٻبرو (ڏبري) ناهي." ڪتن ڀونڪ نه ڇڏي. ڳوٺ جي ٻاهرئين رستي تائين ڀونڪندا ڊوڙندا آيا ڪين ٻاهر ڪڍي پيچ لوڏڻ لڳا ۽ بدن کي ڌوڻي ٿڙي ڀڪڙي ويا. هنن پنهنجو فرض پورو ڪيو.

ٺڪر تان ٻروچين جي لڏ ٿي لٿي. سياري جي شروعات هئي. جابلو ٻٽن تان خشڪ هوا سنهڙيون ٻٽريون کهليون ٿي ويئي. ٻه ٽي ڏاند هئا، جن تي سامان لڏيل هو. هڪ اٺ جنهن تي ٻانس جون لٺيون ۽ ڏنڊا، سنڌ ۾ وڪڻي لاءِ ڪنيل هئا. پٺيان ٻه ڪتا پڇ لوڏيندا پيڳا ٿي آيا. مڙدن جا پير اگهاڙا، سٿڻون ڦاٽل ۽ لنڊيون. مٿن ۾ عاليشان ٽڪرن وارا، پٽ پٽيل ميرا ۽ گندا ٽوپ، وڏا وار، خشڪ، اٽيا ۽ چيڙهه پيل. زالن کي سهڻي ڪٽل پٽ سان ڍڪيا ڳڳها. ڏاندن تي وڏا ٻورا رکيل، جن ۾ ڏاس جا وٽيل رسا پيل. ننڍڙا ٻار ڏاندن تي چڙهيل، مائٽن کي سنها لڪڻ هٿ ۾ جن سان ڏاندن کي هڪليندا ٿي آيا ۽ سريلو "هي-هون" جو آواز پي ڪيائون. شڪلين جا سهڻا ۽ شاندار بدن جي بيهڪ ٺاهوڪي.

هڪڙي هنڌ مانجهاندو ڪيائون.

ڪودڙيءَ مان سڪل مانين جا ٽڪر سيني ۾ ڪي ملي ويا. ٻئي ٻجڪي مان سڪل ڏڌ جا اڇا ٽڪر ڪڍي پاٽيءَ جي جمن ۾ وڌائون ۽ سيني ۾ تي ڍڪ پريا. ننڍڙي نون سالن جي پيرائيءَ چيو، "سنڌ ۾ شيون ڪوڙ ۽ سئيون سئيون." پٽس توپ لاهي جونئن هاٿو مٿو ڪنهيو. ماڻس خفي ٿي ڏانهس نهاريو. ٻين ٻارن جي اڌو منين منين شين جون خيالي قطارون گهمي ويون.

سنڌ ۾ ٻلال جي جهوپڙن ۾ ويٺا، ٻلال تي سمهيا ۽ ٻلال جا جوتا ڳاهي ڀاتائون. ٻانس جون لٺيون ۽ ڏاسن جا رسا وڪيائون. ڪليون ڪيائون ۽ ڪيٺون ڪڍيائون.

سيارو گذريو ۽ موڙ جا سانباها ٿيا. ٻارڙن ڪي شيون ڪونه مليون.

وچ ڪان اڪير پيرائيءَ جي پيءُ زال جي منهن ۾ ڏنو. سندن اکيان سچ ۽ ٻڪ ڦري ويئي. جوڻس هيسجي پيرائيءَ جي چولڙي ڪي ڏنو، جو اڃان هاڻي ڏوڏي وڌو هئائين. سندس خاموش ٻيوس اکين ۾ انڪار ڪين هو!

پيرائيءَ جو پيءُ ڀر واري ڳوٺ ۾ آيو. "سلاماليڪ" ڪيائين "ادو ڪو "سنگ" ڪهي؟" پيءُ جو مطلب ڏيءَ ڪي وڪڻ جو هو. سنڌ ۾ سنگن جي اڻاٺ. ڪيترن جا پڙ باسيل هئا. "شل ٻادشاهه پير سڀ جي پڄائي." لالوءَ جي پيءُ پٽ ڏي ڏنو، مڇن جي ساول، آواز ڳگهو، ڏاڙهيءَ جا چڊا چڊا ڪنپ ٻه نڪا هئس.

ٻني چٽا ٻروھيءَ سان گڏجي ويا. ٻروھين جا ڪٽا
سنڌين ڪي ڏسي چٽا ٿي پيا. ھوءَ ھوا مچائي ڏنائون.
ٻيراٽي ٻنيءَ اڳھاڙي چنبا ڪليل، ٻچي وچي ماءُ جي
چواڙي ڪي جھليائين لالوءَ جي ٻيءُ ڪيس ھٿ لائي ڏنو.
ٻيراٽيءَ جي ٻيءَ ٻڪائي ڪندي چيو، "ڏٻرو
(ڏٻري) ناھي." ڪتن ڀونڪ ڇڏي. ڳوٺ جي ٻاھرئين
رستي ڏانئين ڀونڪندا ڊوڙندا آيا. ڪين ٻاھر ڪڍي
ٻيچ لوڏڻ لڳا ۽ بدن ڪي ڏوٽي ڏڙي ٻڪڙي ويا. ھنن
ٻنھنجو فرض پورو ڪيو.

ڳوٺ جي ٻاھران 'سٽ' روپين تي فيصلو ٿيو.
اڄ ٻروھين پنھنجا ڏڏا ٻنيا. مڏي ويڙھجي سيڙھجي،
ڏاندن ڏي ٻنجي ويئي. ٻارڙن ڳوٺ جون ڳالھيون
تي ڪيون. نڪر جون ۽ ٽڪر جي ٻيرن جون. لالوءَ جو
ڳوٺ وات تي ھو. ٻيراٽيءَ جي ماءُ ٻيراٽيءَ سان بلڪل
لڳي ٿي ھلي. ٻڌس ٻه ڪيس آگر ڏني ھئي. "ابا ھاٽي
ڳوٺ ٽا ھلون." ٻڌس ڪنڌ سان ھانو ڪئي. سندس
اندر ڪاڏو ٻيو ھو. ماڻس محسوس ڪيو ته ڪا وڏي
شيءَ سندس ڇاتيءَ ۾ اٽڪي بيٺي آھي، جا ٻاھر نڪرڻ
لاءِ اڏ ما ٻني ڪائي. لالوءَ وارا اڳيئي بيٺا ھئا. ماڻس
مشين وانگر سٽ ڏيئي ٻيراٽيءَ کي ڪٽي ورتو، ۽
ڇاتيءَ سان چنبڙايو. ماءُ ۽ ڌيءَ جون دليون ڌڪ ڌڪ
ڪرڻ لڳيون. ماٺھو مڙي ويا. ٻڌس ڏڪندڙ ھٿن
سان ٻيراٽيءَ جي ٻانھن کي ڇڏايو. ماءُ جو ھنيانءُ
ڦسي پيو، آنبا وڏجي پيا، دل دانھن ڪئي. "اڙي

منهنجو پيراڻي ننڍڙو." ڇوڪريءَ هنيانءَ ڦاڙي دانهن ڪئي. پکي پڙڪو ڏيئي اڏاميا.

پٽ ۾ پيل پيراڻيءَ کي لالوءَ جي پيءَ جهليو. پيراڻيءَ جي پيءَ جي نڪ ۾ اکين جو پاڻي سندس ڏاڙهيءَ مان ٽپي ٽميو ۽ ڦٽڪندڙ زال کي پٺي جهليائين. لڏ رواني ٿي، پيراڻيءَ اوٻاسين ۾ "ابا ۽ اما" پوڪاريءَ. ماڻس کي گهليندا ويا، ۽ پري ڪان آواز ايندو رهيو، "او جي خدا، منهنجو پيراڻي ننڍڙو. او ٽڪر کي باهه لڳي، سنڌ وسي، منهنجو پيراڻي ننڍڙو." هن وار پٽي پٽيا.

ڦٽڪندڙ پيراڻيءَ کي گهر کڻي ويا. هن بل پٽي ڪاڏا، چڙهيون ٿي هنيون، پکي پکي ٿي ويئي. لالو ڊوڙندو شيون وٺي آيو. زور سان سندس وات ۾ مصري وڌائون جا اجهڪي سان نڪري آئي. پاراڻيءَ ڪچيءَ نڙيءَ مان گگهو آواز اچڻ لڳو، اوٻاسين ۾ سڏڪن ۾ پکل، ٽٽل، "ابا ......، امان ......" ٿي نڪتس. ڪنهن ڪيس سڏ نه ڏنو. لالوءَ کي باهه وٺي ويئي، ڪاتي کڻي آيو. اکيون ڦوٽاري چيائين، "بس ڪر نه ته ڪهندوسانءِ." منيءَ ۾ پيل پيراڏيءَ سڄي رهيل طاقت سان چيخ ڪئي ...... مائيءَ پاڪل پنهنجي ننڍڙيءَ ڌيءَ کي چڪي ڇاتيءَ سان لاتو. پکريءَ ڪن اپا ڪري پيڪات ڪيو، ۽ پنهنجي ڦر کي چڻڻ لڳي.

پيراڻي اڄ به جيئري آهي، سندس هڪ پٽ پوليس وارو آهي، ۽ ٻيو جيل ۾ آهي.

"شاهہ جو ڦر"

ممڙي اکيون کولي پيءُ کي ڏانهن ڏٺي "ماما... شائين... پيشو." پڻس ممڙيءَ جي مٿي تي هٿ رکيو. سندس وار وار ڪڙو ٿي ويو. هن اصل نہ رنو. سندس بدن مان چڻگون ٿي نڪتيون هن جون ناسون ڦونڊار جي ويون، مڇون پيڙجي ويون ڏند ڏندن سان ملي ويا، اکيون هڪ هنڌ کپي ويون، وٽون ننڍيون ٿينديون، ويون ننڍيون ٿينديون، جڻ تہ ڪات هئا، ۽ چپائين تہ "شاهہ جو ڦر."

مريم ڏاڍي وڻندڙ هئي. سڀ کي چوندي هئي "ماما." پنجن ڇهن سالن جي ٻارڙي هئي. وار ڪڪا، گلابي رنگ، ۽ ننڍڙيون ٻانهون اهڙيون گول، ۽ وڻندڙ جو چا ڳالهہ ڪجي. پير اکهاڙا، مٿو اکهاڙو، سنهڙي پوتي ڳچيءَ ۾ وجهيون پيئي ڊوڙندي، ڪاڻندي ۽ ڪڙڪندي هئي، جهڙو ڦونو. ڪنهن کان نہ ڊڄندي هئي. ڊوڙندي ڊوڙندي ڪنهن کي پٺيءَ ۾ مڪ هڻي ويندي — وٺي ٺهڪڙا ڏيندي. سڄي ٻاڙي لاءِ وندر هئي. سڀ ڪيس چيڙائيندا هئا، چوندس "ممڙي،" هوءَ وري وات ڇبو ڪري، اکيون ٽرڏائي، چيلهہ تي هٿ رکي، چوندي، "ممڙا". دوڪان ڄڻ ڳوٺ جي اوطاق هو. جيڪو ڪم کان واندو ٿيو، سو اچي دوڪان تي وهندو هو. ڪو صندل تي، ڪو کٽ تي، ڪو پير جي هيٺان پٽ تي. ڪنهن کي ڇبي لوهي ڪرسي هٿ ايندي، تہ ڪو سر هيٺان ڪري

ويٺي رهندو. ٻوڙها، حٽي ٽي، ته ننڍڙا ٻيڙين ٽي ٻيا ڪنگهندا، ۽ ڪانگهارا اڇليندا. ڪي گهٽي ڪم جا نپوڙيل، ته ڪي ڳٽين جا ڳاريل. ڪنهن جو رت چوسيل ۽ رڳون ڦوندڙيل، ۽ ڪي وري اڌپوريءَ خوراڪ جي ڪري ڪٻاٽيل. ڪنهن جا ڏرون ٻوڙالن وانگر مٿي چڪيل هوندا. ڪو ڪاوڙيو ايندو، ڪو بيگر وهي آيو هوندو. ته ڪنهن تي تازي پوليس جي سخت آئي هوندي. ڪي بنا ڳالهه، جي ٻيا ڪلندا، ۽ ٽوڪون ڪندا، ۽ ڪي هيسيل ڪوئي وانگر اکيون ٻيا مچڪائيندا ڪي ته نفرت مان ڪنڌ ٻاسيرو ڪيو، پٺيرا ويٺا هوندا، چڻ ته جيڪي ٿئي پيو، تنهن سان واسطو ئي ڪونه اٿن.

ممڙي سيني لاءِ بنا پئسي ناٽڪ هئي. ڪنهن موڙهل جي منهن ۾ جوهه وجهي وٺي ٽهڪ ڏيندي. ڪڏهن ڪنهن ڪاوڙيل جي ڪلهن تي ٽپو ڏيئي وٺي لاءِ ڏيندي. ڪڏهن لڪي لڪي ڪنهن جو نڪ ڪٽي جهليندي. سڀ ڏند ٽيڙي وٺي ڪلندا، ممڙي وٺي ٻچندي. جنهن سان حرڪت ڪئي هوندائين، تنهن جو هوريان هوريان ٻاسو اچي وٺندي چي، "ماما پئسو ڏي." جي پئسو نه هوندن ته به پنهنجي ڪنڌي ڪيس شيءِ وٺي ڏيندا.

سندين وڏين دلين تان چڻ ته ڪو ڳورو بار ممڙي پنهنجي ننڍڙن هٿن سان ريڙهي ڪٽي ٻري ڪندي هئي. ممڙي هار اصل نه مڃيندي هئي. جي ڪو پئسو نه ڏيندس ته چوندي، "ماما جون ڪيانءِ." ٻوءِ ته پنهنجن

ننڍڙن نهن سان وار پٽي ڪڍنديس. ڪو ڏڙڪو ڏيندس ته ويچارا ڪڍندي، خالي هٿن سان الڙون ڪندي، پڇاڙيءَ روئي به وهندي. جنهن وقت چپ ٻاهر ڪڍي، هٿ اک تي رکي مڏڪا ڀريندي هئي ته ڳوڙهن جي رکي، نوٽ زندگيءَ جي سوري محبت گڏ ٿي اچلون ڏيندي هئي. ممڙيءَ کي بي اختيار جهلي، هوا ۾ جهپي ڪٽي هيٺ رکندس. ممڙي شرمائجي، مشڪندي ۽ چرچائيندڙ ڪي هوريان ٿڦ هڻي ڪڍندي اهو سندس فتح جو اظهار هو.

پيءُ لاءِ ته بي بها خزانو هئي. ماٺ ڪيو وينو مشڪندو ۽ خوش ٿيندو هو. ٻين جي چوڻ تي ٻيءَ کي به چيڙائيندي هئي. ڪيس ڏڪ هڻندي، نڪ پٽيندي، ۽ ويچارا ڪڍندي هئي. جي ٻڌس ڪاوڙجي شوڪي نهاريندس، ته ڊوڙي وڃي ڪنڌ ۾ ڪيس چنبڙندي هئي. سندس هار مڃڻ جي اها خاص نيشاني هئي. پيءُ کي به چوندي، ”ماما.“

پيرل شاھ ڪو شهر جو چڱو مڙس ڪونه هو، پر سڀ ڪيس سائين پيرل شاهه چوندا هئا، سيد جي سڏائيندو هو! ڳوٺ جي پرئي مڙس کي ته ڪو ليکندو ئي ڪونه هو. هو غريب پنهنجي مٽي کنهڻ ۾ پورو هو.

پيرل شاهه کي چڱ سرڪار ڊوجهان وٽان سرٽيفڪيٽ مليل هو، ته ڏون افضل ۽ اعليٰ آهين. بوڪڙو ملا به سندس هٿ چمندي ڏاڙهي پيا ڏڪائيندا هئا. عام رواجي ماڻهو ته سندس موچڙي ستيا هئا. سيني جو

ڪم هو ڪيس ”پيرين پوڻ“. سندس چِٻي ۽ بي ڊولي ڏاڙهي ڪاڏيءَ طرف وريل هوندي هئي. سدائين سرمو پائي تيل هٽي نڪرندو هو. ڪنڌ مٿي جهلي، پوله، ٻاهر ڪڍي، ٻانهن جي لوڏ سان پاڻکي ڏڪيندو هلندو هو. سپاٽي جي ڪڙي پيرَ سان ٺڪاءَ ڪندي ايندي هئس. ڪنڌ مٿي هوندو هوس، پر اکيون نور وانگر ڦرنديون ايندديون هئس، ته ڪو مونتي ته ڪلي ڪوڙ تو.

شاهہ لنگهندو هو ته ممڙي به ماٺ تي ويندي هئي. سندس وچڻ ڪانپوءِ ڪنڌ مٿي ڪري، پيرَ مٿيءَ سان گسائي، ٻانهن کي پوئتي سٽي، ڏڏڪ، ڏڏڪ ڪري هلي ڏيکاريندي هئي. جي شاهہ ڪنڌ ورائي پوئتي ڏسندو هو، ته منهن ڦيرائي وات تي هٿ رکي کل کي روڪيندي هئي. ان وقت سندس شرارت ڏسڻ وٽان هئي.

اج ممڙيءَ ويچاريءَ کي پئسو ڪونہ مليو هو. ٻريان پيرل شاه ٻي آيو، ٻهريائين ته هيسجي ويئي، پر پوءِ ٻانهن سڌي ڪري، ننڍڙو هٿ وڌائي، ڪنڌ لاڙي، ايلاز سان چيائين، ”ماما پئسو ڏي“. شاهہ کي چڙ ته ٿاهو اچي ويو! ٻانهون لوڏيائين، مٿو لوڏيائين، ڪنڌ اچان به مٿيرو ڪيائين. ”ماما!“ شاه کي ڪف وهڻ لڳي، ٻاهر تي ويو. ”ڪتي جي ڌيءَ...... تنهنجي ته......“ ممڙي هار مڃڻ تي هريل ئي ڪونہ هئي. هڪدم ٽونشو ڻاهي، هيئنئين چپ کي چڪ هڻي، اکيون ڦوٽاري بيهي رهي. چيائين ”ممڙا“ پر اج سندس مقابلو

ڪنهن ٻئي جانور سان هو. شاهه بگهڙ واري رومڙ
ڪيو سڌو هليو آيو. ”امتڻ ٿي اهلبيت ڪي مامو ڪي؟“
هڪ ئي لت سان ممڙي ليٽڙيون پائيندي وئي. ڪانئس
هڪ دانهن نڪتي. ”شائين“ شاهه سچو ڪاوڙ ۾ ٻي
ڏڪيءَ. چٽن چٽن تي جهليس. چي: ”اهلبيت ڪي مامو“
”اهلبيت ڪي مامو“ جنين تي شاهه ان تي غور ڪيو،
تيئن تي کيس اها ڳار وڏي نظر آئي.

ٻيءَ پنهنجي ڏيءَ جي متان وينو رهيو. ممڙي
اکيون کولي ٻيءَ کي دانهن ڏني. ”ماما...... شائين...
... پيدو“ پٽس ممڙيءَ جي مٿي تي هٿ رکيو. سندس
وار وار ڪڙو ٿي ويو. هن اصل نه رنو. سندس بدن
مان چٽڪون ٿي نڪتيون. هن جون ناسون ڦوٽارجي
ويون، مکون پيڙجي ويون، ڏند ڏندن سان ملي ويا،
اکيون هڪ هنڌ کپي ويون. ويون نڌيون ٿينديون.
ويون نڌيون ٿينديون، چڻ ته ڪات هنا ۽ چيائين
ته ”شاهه جو قر“.

”بد معاش“

اهائي اک چنجهي،
واچ لڙيل ڀرون هيٺ
مٿي ۔ ڇڪ ڪري
ڪٽي ڏک اڇليندو۔
هک لڳا ڏينهن ڏٺي
جي ڏاڙو هنيائين،
سڄي گهر کي کٽي
مٺ ۾ ڪيائين ۔
جو جتي، سو تتي؛
هيسيل ۽ چپ ۔ هي
ڳاٽ اوچو ڪيو،
ڀرون تاڻيو، پي آيو
۽ ويو۔ اڳ ۾
هلندي پير هيٺان
ڪو رانديڪو اڇي
ويس۔ اڍائي سالن
جي ٻارماڻ جي ڪچ
تان دانهن ڪئي۔
”ڪنور حلامي۔“

هو وڏو بدمعاش هو. پهرئين نمبر جو۔ ڪوڙ، دغا، فريب، چوري، ڏاڙو۔ هن جي ڏائي هٿ جا کيل هئا. چپٽين ۾ ڏوهه ڪري ونندو هو۔ حرام جو قياس پيويس. خار ۾ چپ ڪيو، بينو ڏسندو، هک ڀرون هيٺ، اک چنجهيل، ٻيو ڀرون مٿي، ڏند ڏندن سان مليل، ناسون ڦوڪاريو، چيتي وانگر شڪار کي تاڙيو بيٺو هوندو۔ بس بس ڪري ولي حملو ڪندو۔ آئيڊا ٻاهر۔

ڏائڻ جهڙي ڪهاڙي کلهي تي، ڪنيو، شينهن وانگر جهنگ ۾ ڦرندو وتندو هو۔ شل نه ڪير ڪيس للڪاري۔ ماٺ ڪري ڳاٽ اوچو جهلي، ڪيس ڏسندو۔ پيرن کان مٿي تائين ٻه، ٽي دفعا. وني کجکوڙ ڪندو۔ واگهه وانگر چال ڏيئي، اچي شڪار تي ٽٽندو۔ ڪهاڙين جو شپڪو، سيڪنڊ ۾ ويندا

چيلهه سنهي، ڇاتي ويڪري، ڪلها آيا، ڇن کي تاءَ ڏيئي اکيرن

ڪرڙيون ڪيو، پر پر ۾ مست ٿيو وتندو. ڪنهن تي فلڪ نہ آڻيندو. ننڍي ڪان ئي نود هو. پڻس ڪٽي ھڏڪڏ پچي رکندو هوس، حرام جو سڏو ٿئي. ٻرڙات پيا پوندس. لتون، مڪون، چنبا، گهل گهلان. هجيس ماءُ تہ چڙائيس! نيٺ رڙيون ڪرڻ بند ڪيائين. پيو مار کائيندو، ڇڪندو نہ. پاڻيندو تہ پيءُ جي ڏاڙهي پٽي رکي، پر ڏاڍو هوس. اوڙو پاڙو تپائي ڏنائين. پاڻ جيڏن کي سٽيو ڪٽيو هليو ويندو.

ٻارن جا ماءُ پيءُ رڙيون ڪندا ايندا. هٿ ايندن تہ ڪٽي رکندس. پنهنجو ٽورو ئي هئن! نہ تہ بہ پڻس کي دانهن ڏيندا. پڻس پاڻ مان ئي ڪڪ! سڀ سور ساڙهن مان ئي ڪڍندو هو. ڏوهہ پين جا مار هن تي، ”ڪو انهين تہ ڪونہ آيو هو.“ اهڙو ساڙ ٽيندو هوس، اهڙو ساڙ ٽيندو هوس،...... ڏاڍو ساڙ ٽيندو هوس.

چوندو هو، ”بيهہ وڏو ٿيان!“

ڪيئن نہ واٽئي جي چلڪٽي ڪپڙي کي هٿ لاتو هٿائين! واٽئي چماٽ وهائي ڪڍيس. پڻس بہ ڪٽي چنبو هنيس. پيءُ تي ڏاڍي ڪاوڙ آيس.

”پيٽسان سوئر!“ لنڊو هو، سور پي ويو.

چورو چنو، ميرو چولو، ڦاٽل پٽڪو. ان لپ ڪانہ جو شيءِ وٺي. پيا ٻار جهول پريو، چوس چوس ڪيو، گگهڙا ولپو، پيا پورائيندا هئا. هيءُ اڪيلو مٽي تي ٻانهن رکيو، اڪيون ڦاڙيو، بيٺو ڏسندو. نڪر جو جنڊ

ٺڪر جي گاڏي، ٺڪر جو اٺ، ناڪيليءَ سان. دل چوندي هيس ته هٿ لائي ڏسان. پر ڪير ٿو ڪنهن کي هٿ لائڻ ڏئي. نڪ جي چوٽيءَ ڳاڙهي ٿي پوندي يس. ولي هڪ ٻاسي پڇندو. ڪنڌ ۾ منهن ڪري، پٽ تي ليڪا پائيندي، پيو چپ ڪيندو، ۽ سنگهه اکهندو. سڪي سڪي راند يڪو ڇڙ رايائين. سانڍيو پيو سانڍيندو هوس، لڪي لڪي راند ڪندو هوس. ننڍڙو ڪافور جو گڏڙو، وڏين اکين سان، ڇٽ تہ پاءَ هوس. ڪيئن نہ پٽس ڪسي ورتس! سڏڪا ڀريندي، مار کائيندي، کائيندي، ٽپا ڏيئي ڏيئي، راند يڪو ڇڏائڻ جي ڪيائين. ويچارو گڏڙو پٽس جي پيرن هيٺان چيپاٽجي ويو هن ڏاڍيون رڙيون ڪيون. پيءَ کي ”حرامي“ به چيائين. پٽس لتون به هنيس. ان ڏينهن ڏاڍو رنو. پڳل گڏڙو کڻي، پنهنجي منهن وري به رنو. ٺڪرڙا ميڙي، اڳڙيءَ ۾ ويڙهي، ٻاري ۾ وجهي ڇڏيائين. ڏينهن اهو وري نہ رنو. پيءَ تہ ڏٺي نہ وڻندو هوس. پلا لڳن جو کهڙو ٺڪر هوس، جنهن تي پٽس جا پادر نہ وسيا هئا. وڏو ٿيو تہ لٺ کڻي کنيائين، جي: ”متان آيو آهين!“ پٽس سمجهي ويو وري نہ ڪڇيو. پين ماڻهن سان تہ ازلي وير هوس. پلا ڪير سانس چڱيان هليو هو! اندر ۾ ڏڪارجون پريون، ساهہ ساهہ سان نفرت ڦوڪون ڏيئي، نڪرندي هيس. ماڻهن کي ماريندي، ڦريندي، چيچلائيندي، ڪجهه خيال نہ ٿيندو هوس. ”سانس ڪو ڪهتايو هئائون!“ نفرت سان ٿمتار، ڪيتري

ٻہ ڪڍي، تہ ٻہ اوتري جي اوتري، نہ گھٽجي، نہ
وڌي. ڪيس هڪ ڪتو هو، گلر ڪري پاليو هئائين،
اهو مٺو تہ روئي ويٺو.

هڪ وار جھلجي پيو. گھلي آيس ٿاڻي تي، اچان
ڪجھ هو ڏجي ويو، چي: "الله سائين هي پيرو چڙاءِ،
تہ توبهہ ڪيم!" پر جڏهن ڪيس مرچ وڌائون ۽ مٽ
پيارپائونس، تڏهن ڏپ لهي ويس. اهوئي هڪ ڀرون
هيٺ، اک چنجھي، ٻيو ڀرون مٿي. پوءِ ڪيئن پيرا
جھليو، لوڏوئي نہ اچيس. اک ڪٽيو نهاري تہ ساهہ
سڪيو وڃي. جھڙي تهڙي پوليس آفيسر جي ڇاتي نہ
ٽئي، جو ڪجھ چويس. چڱي مڙس جي چوريءَ پر جھليو.
پوليس تي بار پيا. چيائونس "مال موٽاءِ." وٺي آيس
گھر، پيٽس کي اگھاڙو ڪيائون، چي: "وار پٽينس."

ڪيس مان ڇٽي نڪتو. پيٽ جي منهن بہ نہ چڙهيو.
چڱي مڙس کي ماريائين، اهي پوليس جا آفيسر ماريائين ۽
روپوش ٿي ويو. ڪهڙو روپوش! اتيئي هو، پر پوليس
کان ڏاڍو هو، ڏهڪاءُ وجھي ڇڏيائين.

ماڻهو مٺو، چٽ ڪتو مٺو. جڏهن ماڻهن جي ڪڇين
مان رت نينڊ ہون ڪري وهندو هو، جڏهن ڪپيل
نڙگهٽ مان گرڙات جا آواز نڪرندا هئا، جڏهن وڍيل
رڳن مان رت ڇاڙون ڪري نڪرندو هو، ۽ رت جي گپ
۾ چڙهيون هڻندا، ٻل ڪائيندا هئا، تڏهن هو بيهي
ڏسندو هو. هڪ ڀرون هيٺ، ٻيو مٿي ۽ اک چنجھي.

ڇيڙون ڦريائين ۽ گھوٽ ڪنوار ماريائين ۽ نوٽن

جون ڏيکيون ڪري ساڙيائين، جيءَ کي بيهي ڏنائين. هڪڙون پرون هيٺ، بيو مٿي، اک چنجهي.

هڪ دوست تي ڪاوڙيو، هٽي آنڊا ڪڍي رکيائينس تڪر تڪر ڪري وڌيائينس. پوءِ وٺي ڪوڪون ڪيائين، اٺ پهر ماني نہ کاڌائين. موٽي اچي فاتح پڙهيائين. مڇون هيٺ لڙڪي آيس. رت پريل کهاڙي کڻي، خون واريءَ جاءِ تي پوري چڙيائين، چڻ تہ پنهنجي ڏاڏي ۽ مستيءَ کي دفن ڪيائين... ۽ پوءِ...

جهلجي پيو، هڪ ڪيس نہ بٺيس. سو ڏهين پر ڏنائونس. اڙ جي ويو. مٽيءَ جي ماني، موبل پر رڌل دال. چرس پنگ جو واپار، بڇي بازيءَ تي جهيڙا، سڀ بٺ، قيدي توڙي ڪامورا. ڪارجي رئي. ڪتي واري ڪار. هو ڪڏهہ نوانگر وهندو رهيو گهنلا هنيو، چپ چاپ ڪنڌ هيٺ ڪيو پيو گهندو هو. ڏينهن ٺي ٻہ، چار گذريا. جيل کان ٻاهر، پٽر پيچندي، هروپرو جمعدار ضاحب ڏنڊيون وهائي ڪڍيس. هن ڪنڌ ڦيري، پرون چڪي، ڏانهس ڏٺو. جمعدار صاحب تي زهر چڙهي ويو. گارين جو ڏوڙيو لاهي ڏنائين. چي: ”ڏسين ڇاٿو؟“ هن جون ٻئي اکيون چنجهيون تي ويون. ڏند ڪرٽجي ويس. وٺي گجگوڙ ڪيائين. ٽپو ڏيئي ڪڙڪي پيو. جمعدار جي ٻانهن ڪڍي وڌائين. هنگامو مچي ويو. قيدين جي بيگهي مٿي. سپاهين جون بندوقون چڙائجي ويون. هو پچي ويو.

هن وجي پنهنجي کهاڙي ڪوٺي ڪڍي. چٽائي

ان کي ڏنائين. جڏهن ته انساني مٿن جا گيها تي ڳڙهيائين. سندس واڇ چپي تي، نڪ گهنجيو ۽ اک چنجهي تي. ڏڪار مان مٿڪيو. کهاڙيءَ کي مٿي ڪري ڇمي ڏنائين، سندس ڦر جي تڪ کي آگوٺي سان جاچيائين. نئين سر ڪوس شروع تي ويا. سٽلن کي ماريائين. بي ڏوهين کي ڪٺائين. گهر ساڙيائين. زائفن جا پار، ٻارن جو رودن. ٻاهه جون لاٽون...... ڏسندو ڏسندو هليو ويو. وري وري ڏسندو، نه خوشي نه خار. اهائي اک چنجهي، واڇ لڙيل، پيرون هيٺ مٿي. پڇڪ ڪري ڪٽي تڪ اچليندو. هڪ لڳا ڙينهن ڏني جو ڏاڙو هنيائين، سڄي گهر کي ڪٽي مٽ ۾ ڪيائين. جو جتي سو تتي؛ هيسيل ۽ چپ. هي ڳالهه اوجو ڪيو، پيرون تاڙيو، پي آيو ۽ ويو. اڳئين ۾ هلندي پير هيٺان ڪو رانديڪو اچي ويس. اڍائي سالن جي ٻار، ماءُ جي ڪڇ تان دانهن ڪئي. "ڪنو حلامي." هن مڙي ڏٺو. ماءُ جهٽڪو ڏيئي ٻار جي وات تي هٿ ڏنو، ڪٽي ڇاتيءَ سان چنبڙايائين. ويچاريءَ جي اکين ۾ پاڻي پرجي آيو. ٻار کي اڃان به ڇاتيءَ سان سوگهو ڪيائين. اکيون ڪٽي هن ڏانهن نهاريائين. ڇا ته هو ماءُ جي اکين ۾! هو پنڊ پاهڻ-تي ويو. ٻار کي ڏنائين، پڳل رانديڪي کي ڏنائين، ماءُ جي پاڪر کي ڏنائين. ڪيئن نه ٻارڙو، ماءُ جي ڳچيءَ ۾ ٻانهون ورايو، چپ هنيو پيو هو. هو ڏسندو رهيو.

هن جا ڇڪيل پيرون، هوريان هوريان، سڌ ۾

۾ اچي ويا. ٿن جهڪي ٻيگل رانديڪو ڪنيو. ٽڪر ميڙي اڳتي وڌيو. وچي مائيءَ جي هٿن ۾ ڏنائين.

انهيءَ ئي ڌاڙي ۾ هو جهليو. سندس ڪي ساٿي ماريا، ڪي مٿس ٻاڪو ٿيا. مائيءَ شاهدي ڏني، ٻيگل رانديڪو پيش ٿيو. ڪيس جنم ٽيپ آئي. هو ماٺ هو. صاف ماٺ. سندس ٻروون سڌ ۾ هيا. اکيون هڪ ڪريون هيس. چپ ته ٻري پري پي ڏنائين. مائيءَ کي، ٻارڙي کي، سندس پاڪر کي ...... ۽ پاري ۾ پيل گڏڙي کي سندس ڪنن ۾ آواز اچي رهيا هيا – "ڪنو ....حلامي........."

ڪيس سنٽر جيل تي موڪليو ويو. لُولو جمعدار جيلر بنجي چڪو هو، هن ڪيس چوڪنبو ٻڌايو. ڪيس اگهاڙو ڪرايو ۽ ڪيس ڏنڊي لنگهائي. هن کي اونڌو ڪري سنٽر جي وڻ ۾ لڙڪايو ويو. سندس ڏنڊي ڪڍي ويئي. رت وهي هليو، چيائون ته سوري هيس. لولي جيلر ڪيس ٽڏو هنيو، چيائين ته "بدمعاش!"

"منهن ڪارو"

دين محمد پنهنجو منهن ڪارو الهڏني کي بچائڻ لاءِ ڪرايو هو. انسان پنهنجي عزت، ڦل کي سانڍڻ لاءِ لٽائي هئي. ديني ٻاڻ کي رتو رت زنجير ـ حيات جي ڪڙين کي ڳنڍڻ لاءِ ڪرايو هو.هن، پادرن جي ڪنڊي، انسان جي ازلي فرض قانون ـ پيدائش، کي قائم ۽ دائم رکڻ لاءِ ڀاتي هئي. هن ڦٽ لعنت ۽ ٽڪون ساءَ جيءَ هنج کي ڀريل ۽ ڀرپور رکڻ لاءِ سٺيون هيون.

دين محمد جو منهن ڪارو ٿيل هو. اڌ مٿو ڪوڙيل، مڇون ڇنيل، ڏاڙهي مروٽيل، ڇڳون وڍيل، هيسيل اکيون ٻاهر ڦوٽاريل، منهن سڄيل، ڪپڙا ڇيهاڙيون. لڳن ٿي مار جا ڌڪ. پٺي ڏڙڳ ڏڙڳ. ڏنن تي رت جا ڦڙا، چمڙي رهڙيل ۽ ڇليل. بس سڄو ڪنييل هو. سنهو، هڙپائيون ڪٽل ڳيري وانگر، چهرو ڀيانڪ، اکيون ٻاهر، ڳل اندر، وات ڦاٽل، هرهر سڪل زبان سان چپ ڀني آلا ڪيائين.

سندس ٻت اندران ۽ ٻاهران هڪ جهڙو ڇيهاڙيون ٿيل هو. ڳچيءَ ۾ اڃان به پادرن جي ڪنڊي پيل هئي. ڪنهن پٽڪندڙ روح وانگر اچي سامهون بيٺو. جهڙو ڀوت. لڳن مان تڙڪات نڪري ويا. هيبت وٺي ويم.

تپ ڏيئي اٿي بيٺس. سپاٽو هٿ نه اچيم، رڙ نڪري ويم. "اڙي دينو، ٿون!" چڻ ته پڪ ٿي

نٿي آيم. ڊينوءَ دانهن ڪئي، "سائين منهنجو ٻچڙو." ڪيس اجهڪو اچي ويو. سندس ڏڪويل اکين ۾ سوَرن جا سٽ اڀري آيا......۽ پوءِ گهم ۽ پاڻي. نڪ جو ڏمڻ، ڪاڏيءَ جو لڏڻ، چپن جو سسڻ ۽ وڏڻ، ڪائنات ٿي ڏڏي. منهنجا لڱ ٿي ڦڙڪيا. ڊينوءَ جي ڳچيءَ ۾ ٻانهن ڪٽي ورايم. چيو مانس، ته "ڊينوءَ شهر هل ته هلي فرياد ڪريون."

ڊينوءَ جو ساهه سڪي ويو. اکيون ڊپ وچان ٻاهر نڪري آيس. وٺي ڪنڌ سان نه، نه ڪيائين. چي: "پوليس ته گڏهه تي چاڙهيو اٿم." مونکان ڏرڙي نڪري ويئي. چڻ ته وڄ ڪري، "پوليس! وچ شهر ۾! ويهين صدي!" "ڊينوءَ چتو ته ڪونه ٿيو آهين. متان ڪل ٽڙي اٿيئي." ڊينوءَ رکو مون ڏي نهاريو. چي: "سائين مان دين محمد آهيان." چڻ ته ياد ٿي ڏياريائين. مون چتائي ڪيس ڏٺو. هو واقعي دين محمد هو. نرڙ تي سجدن جو ڪارو نشان، پيڏيون گنل پير قتل، نيڪ نمازي، نه ڪنهنجي ٻن ۾ نه ٽن ۾. مونکي جلوو اچي ويو. ڇو سندس سونهاريءَ کي پٽيو ويو؟ ڇو سندس نمازي نڊان تي ٿڪو مليو ويو؟ ڇو سندس انساني وقار کي چيپاٽيو ويو؟ ڇو سندس عزت کي لتاڙيو ويو؟ مون ڊينوءَ جي انساني جسم کي ڏٺو. مون ان "احسن تقويم" کي ڏٺو، جنهنکي ڏوڙ ۾ ڏونداڙيو ويو هو، جنهنکي گڏهه تي چاڙهيو ويو هو، جنهن کي "اسفل سافلين" بنايو ويو هو. هو ننهن ڪان

چوٽيءَ تائين، چٽيل، ابيل، ۽ پيليل هو. هن ڪان رڪي رڪي ڇرڪ ٿي نڪتا. هن ڪوڪون ٿي ڪيون. جيئن ته ڪا ڪنييل سرڻ، اجڙيل ڇانگن تان زيلون ڪندي هجي.

بدن مان سيسرات نڪري ٿي ويا. لڳن جا اڪيچار وار، هزارن سوالن جون نشانيون بڻجي، اڀا ٿي بيٺا. ڇو؟ ڪنهن؟ ڪيئن؟

دينوءَ سڏڪا ڀريا. چي: ”سائين ڊمب ماڻهن جا هٿا.“ منهنجي نظرن جي سامهون ماڻهن جا ميڙ ڦري ويا. شهري ماڻهو، پڙهيل ماڻهو، امت-رسول. هنبون ڇنبون هڻندا، شور مچائيندا، ڊولڪيون وڄائيندا، چونڪن ۽ گهٽين مان ڦرندا، پوليس سرپرستيءَ ۾، گڏهه تي چڙهيل دينوءَ تان ڪلون ڪندا، هوڪرا ڏيندا، پٽريون چٽيندا، ٽڪون هڻندا، لعنتون ڪندا ٿي آيا. دينوءَ تي، دين محمد تي، ماڻهوءَ تي ماڻهوءَ جي ٻچڙي تي، انسان تي، آدم جي اولاد تي! گڏهه پيچ مٿي ڪري هينگ ڏني. ڏند شيڪي، ڳاٽ اوچو ڪري، مٿي نهاريائين. ڄڻ ته آسمان جا ويچارا ڪڍيائين......دينوءَ جو ڪنڌ هيٺ، رتو رت لاش بڻيو ٿي ويو. انسانيت جو لاش گڏهه جي ڪلهن تي گڏهه پستيون ٿي هنيون ماڻهن ٺهڪ ٿي ڏنا.

منهنجا ڏند ڀڪوڙجي ويا منهنجون مٺيون ڀڪوڙجي ويون. وچي دينوءَ جي پرسان بيٺس. پانيم ته ڪٽي پاڪر پاياس. اکر نه اڪليم. چيوماڻس، ”دينو تون

شهر وئين ڇو؟"
"سائين، مجاور ڪڍي ويا."
"مجاور".
"سائين مون منڊل پير جو پڙ لاٿو."
مونکان دانهن نڪري ويئي، "دينو!"

دينو سچو سائو ٿي ويو. منهنجي منهن کي ڏٺائين. وٺي پڇيو. مون سٽ ڏيئي کيس جهلي ورتو. دينوءَ کان دانهن نڪري ويئي. "الاڙي." ٻانهن ڪڍي منهن کي ڏنائين. ڇڻ ته مان کيس چماٽ هڻي رهيو هوس.

"سائين، پڙ ريشمي هو، او، جيڪو اترادي وڏيري وڌو هو." دينو سڄو ٿڙڪڻ لڳو. ڇڻ ته ريشمي پڙ کي ياد ڪري، وري چوريءَ تي سنڀريو هو.

مونکي ياد آيو، اهان ٽيون ڏينهن، پير تي اهو پڙ وڌو ويو هو. مسين مسين وڏيري جي مراد پني هئي. ورهين ڪانپوءِ پير سائين ماڙ ڪري پنجن ڏيئن مٽان کيس پٽ ڄنو هو. پير ڏنو، ملڪيت جو وارث. وڏيرو، وڏي ٺاٺ ۽ اڊمبر سان، ريل جو گاڏو ڀرائي، ٻارين ٻچين اچي نڪتو هو، منڊل لڳي ويا. دهلن جو زيپٽ، شرنائن جي دم، ڌمالون ۽ ڪڳيون، سهرا ۽ راڳ. وڏيرو وڏي جوڄ ۽ هيڄ مان ٻي هليو. دل کولي خرچ ڪيائين. ٻڪريون ٽي ڪنيون، ڪجريون ٽي نچيون. گهور به گهور هئي. وڏيري جي ڳتن ۽ ڏاڙهيءَ تان، ڪجري، ڏهين ڏهين جا نوٽ، پٽيون ڪنيون ٿي ويئي. ڀنگ جي گهرڙ گهوٽ، چرس جا سوٽا. موالين جا ٽونڪا، فقيرن جو دمچر

لٽ لڳي پيئي هئي. زائفن جا سهرا، يارن جا مڇن تي هٿ، قبي ۾ اونداهه ۽ ڳاهٽ، ڪس ڪسان لڳي پيئي هئي. ڏيکيون پئي لٽيون ۽ چڙهيون. ڪتن به اٽيون ڪيون. پر ته نه هو! جرڪا پي ڪيائين. ريشمي، مخملي، زريدار. ڏينوءَ هاٿي لڇڻ لڳو. وٺي ليلڙاٽ ڪيائين، چي: "سائين مونکي ڇڏ. منهنجو ٻچڙو الائي ڪيئن ٿيو."

"اڙي ڪير، گلاب؟ ڇا ٿيو اٿس." مونکي ڏينوءَ جو ڏن سالن جو گلاب جهڙو معصومڙو ياد پيو. الهه ڏنو، اسين ڪيس گلاب ڪري سڏيندا هئاسين. ڪپهه جو ٽوپ مٿي ۾ وجهون، چولڙو پايون، ڪاٺي کي گهوڙو ڪيو، ڊوڙندو وتندو هو. منهنجي اوچتي همدرديءَ تي ڏينوءَ جو ڦٽڪڻ بند ٿي ويو. هيڏو سارو مڙس، چپ ڪٽي ڪڍيائين. اکيون به عجب آهن. سوريءَ تي سڪيو وڃن، همدرديءَ سان ڇلڪيو پون.

ويچاري انسان جو ٻاهريون ڏکو، همدرديءَ جي هٿڙن سان پرڻ ٿيو پوي. پوءِ ته ٿورائتو ٿي دلڙي ڪٽيو ٻاهر ڪڍي.

ڏينوءَ سان ٻـہ ساڳي ڪار ٿي. ٿمندي ٿمندي چيائين، تہ "سائين ڪالهاڪون پڙهه، بٽ پيو آهي. ڇون تا تہ خناق اٿس. سرڪاري ڊاڪٽر سيون ٿو گهري. ٻه ويهون لڳنديون."

ڳالهه ٻڌي منهنجا ڪٻات ڪلي ويا. ڏينوءَ پنهنجي ڏاڙهي گلاب جي خوشبو لاءِ ٻٽائي هئي. دين محمد

پنهنجو منهن ڪارو الهه ڏني کي بچائڻ لاءِ ڪرايو هو. انسان پنهنجي عزت، ڦل کي سانڍڻ لاءِ لٽائي هئي. ديبوءَ پاڻ کي رتو رت زنجير- حيات جي ڪڙين کي ڳنڍڻ لاءِ ڪرايو هو. هن، پادرن جي ڪنڌي، انسان جي ازلي فرض، قانون- پيدائش، کي قائم رکڻ لاءِ پاتي هئي. هن ڦٽ لعنت ۽ ٺڪون، ماءُ جي هنج کي ڀريل ۽ ڀرپور رکڻ لاءِ سٺيون هيون. مبارڪ هئا ديبوءَ جا هٿ، جن سون معصومن جي رت ۾ ٻوڙيل پڙ کي لاهي، وهم، جهل ۽ ظلم کي نانگو ڪيو هو. سندس پاڪ هٿ اتي وڃي ڪپيا هئا، جتي صدين جي بي جان هڏن تي، جاندارن جو رت هاريو ويو. پير مٺڪندڙ مکڙين لاءِ تنو پاٽي نه هو، جتي تتي پاٽکي پٽ پٿر ۾ ويڙهيو تي ويو، پر ٽڙندڙ غنچن کي ونهه ۾ ساڙيو تي ويو. بانس ۽ ڏپ کي ڪنڊيڙيو تي ويو، پر گلاب جي سرهاڻ کي ٻوساٽيو تي ويو. مئل کي جيئاريو تي ويو، ۽ جيئري کي ماريو تي ويو. الله مارئي کي اتاريو تي ويو، الهه ڏني کي ليٽايو تي ويو. پٿر کي پوڄيو تي ويو، روح کي ڪٽيو تي ويو. ڳاٻي ڪان رنيون ڪرايون تي ويون، ۽ لات ۽ منت کي ڪڙو ڪيو تي ويو. مبارڪ هئا ديبوءَ جا هٿ جن سڀ ڪان ڀهريان اهو پليتائيءَ جو پڙ لاٿو هو. ديبوءَ جي هٿن پٺيان، سوين ۽ هزارين، لکين ۽ ڪروڙين هٿ ڪڄندا نظر آيا. جي هوائن کي چيريندا، فضائن کي وڍيندا، زمينن کي کوليندا آسمانن کي

ڦاڙيندا، لڪل خدائن کي گهليندا، سندن پاڻ ۽ ڦوڙيندا، سندن چنبا توڙيندا ويا، اهي ڪوڙا ۽ هٿرادو خدا جن صدين کان پتلين جو ناچ ٿي ڪيڏيو. دين محمد جي هٿن ڪاٺين واڳون ڪسي وتيون.

مون دين محمد جي رتو رت جسم ڏانهن ڏٺو. سندس پيالي پولي منهن ڏانهن ڏٺو ۽ سندس لڪل قوتن جو اندازو لڳايو. ڪيس هڪ ئي اون هئي. گلاب جي، ۽ گلاب جي سرهاڻ جي.

منهنجي دل، دينوءَ جي دل سان گڏ لڙهڻ لڳي. دل ۾ دهڪو ٿيو. ڪٿي دينوءَ جو هٿ جهليم. ٽنگون ٿڙڪڻ لڳيون، ساهه روڪجي ويو، گهڙي کن هڪ ٻئي کي ڏٺوسون. چپ چاپ سهڪندا، وسوسا ويڙهائيندا، ڪنڌيءَ اندر ٿياسون. ڇوڪر ماءُ جي هنج ۾ اوٻاسيون ٿي ڏنيون. ماڻس کان رڙ نڪري ويئي.

”گلاب پيءُ!“ ٻارڙي وٺي ڊانهن ڪئي، ”ادا“ دينوءَ دانهن ڪئي، ”منهنجا ادا.“ پوءِ ته حشر مچي ويو. ماءُ پيءُ ٻاڪارڻ لڳا. دين محمد دانهون ڪيون. ڪتي رومڙ ڪئي. هوا گوگهٽ لائي ڏنا. نم پن ڇاٽي ڏانگي ٿي بيٺي. ماءُ وار چوڙي ڇڏيا. گلاب ڪومائجي ويو. الله ڏنو لٽجي ويو، ماءُ لٽجي ويئي، دين محمد لٽجي ويو.

پري وڻن جي وچ ۾، قبي جي اندر، پٿرن مٿان ڏيئن جي جهومر ۾، قيمتي پڙ تجلا ڏيئي رهيو هو. سنها سنها تجلا! چڻ ته سيون هيون، خناق جون سيون!

ٻاهر سوالين جا ٿهڪڙا پئي پيا. پير ڏني جي چم ٽي. الله ڏني جي موت ٽي. سلفين جا ڏڳاڙا ٽي لڳا پير سائين مٿل جا دنبها ٽي هنيائون. دين محمد جا نالا وٺي لعنتون ٽي موڪليائون.

”هو حر هو“

اج خيري تي گهيرو هو. بندوقون، ٻه مشين گنون ۽ سٽين گنون. چاليهه ملٽريءَ جا جوان هوائي فير ڪري خيري کي اطلاع ڏنو ويو. چڙ ته ستل شينهن جاڳيو. گولين جا مينهن وسي ويا. خيري حسينه جي منهن ڏي محبت جي آخرين نهارهڻيئين... گوليءَ جو گوليءَ سان ۽ ٻم جو جواب ٻم سان. حسينه مشڪندي، ڪيس گوليون ڏينديي رهي. ڪلاڪن جا ڪلاڪ مقابلو هليو. ...۽ هڪ آخرين ٻم خيري جي بدن سان ٽڪرائجو... حسينه گنپير. تي ويئي ۽ ڇهن مهنن جي ولي عهد زور سان زمين تي چڙهيون هنيون

هو حُر هو. مشهور حر، خيرو خاصخيلي. سندس رت نئون هو. پير صاحب پاڳاري کي انگريزن قيد ڪيو. حرن ۾ ڪهرام مچي ويو. خيري جي رڳن ۾ جنسي باهه ٻري. سندس بدن ۾ چڻ ته پيٽرول پئي وهيو. صرف چڻنگ جي ضرورت هئي. جا لڳي چڪي هئي.

سندس گهر ۾ ماءُ ۽ ننڍڙي پيڻ هئي. انهن به ڪيس چيو ته وڃي فقيرن سان مل!

سنڌ سونهاري جهنم جو ٽڪر بڻجي ويئي. ريلون ڪريون، ڌاڙا لڳا، خون مٿان خون. مٿان اچي ملٽري ڪڙڪي- باهه تي گاسليٽ پيو.

خيري جو واهٽي منهن ڦري هيبتناڪ ٿي پيو. اکيون ڳاڙهيون ”پيچ پاڳارا“ چوندي منجهانئن رت ٽڙي تميو. خشڪ چپن خون ٿي گهريو.

ڪيئن مقابلا ٿيا. گولين جا مينهن ٿي وسيا. گولن کي ٻاهيون

ڏنيون ويون. ملٽريءَ جا مکڙ اچي لٿا. ملڪيتون ۽ لڄون لٽيون ويون.

خيري جي ننڍڙيءَ ڀيڻ کان پڇيو ويو، ”ڀاٽي ڪٿي؟“ مضبوط جواب آيو، ”ادو مري ويو.“ ڪيس زوم مان چماٽ لڳي، ۽ وڃي ٺهڪو ڪيائين. ماڻس کي ماريو ويو. پوڙهيءَ نٽي ڏسيو ته، سندس پٽ ڪٿي هو. سندس اکهاڙي-جسم مان گوليءَ کي پار ڪيو ويو.

لوڙها ڀرجي ويا. زائفون ۽ ٻار-ملٽري جوان، هندو سک، مٿن پهريدار هئا. اڻ پڙٽيلون مائرون بڻجي ويون. اخلاق جون ڪمزور جو ٿيون!!

پير سائينءَ جي ڦاسيءَ جو احوال آيو.

”ائين ڪو ٿيٽو هو؟“ ڪنهنکي اعتبار نه آيو.

چي: ”اهي سڀ انگريزن جون چال بازيون آهن.“

فقير کي مات ڪرڻ وارا هئا؟

خليفن کين ٻڌايو هو ته پير سائين سندن جنازه نماز به پڙهي ويو هو! ”انگريزن جو تڏو پٽيندا سون.“

”جاسوسن جا سر لٽيندا سون.“

ڪيئي گرفتار ٿيا، ڪيئي ماريا ويا.

ملڪ ۾ هيبت ڇانئجي ويئي. حيدرآباد مان ملٽري حر وٺيون ٿي ويئي.

”اڙي هي ته ماڻهو آهن!“ هڪ هراس مان چيو.

ڪيترائي شينهن مڙس مارجي ويا. سردارن مان هڪ خيرو نه جهليو. تحريڪ ڪچلجي ويئي، ۽ هاڻ هو رهزن ٿي پيا. شل ڌ ڪنهن جي ڀوڳيان پرن.

بڻ ٻي ناس ڪري ڇڏيندس. نياپا هلندا هئا، ”فلاڻيءَ رات تنهنجا مهمان آهيون.“ بس پار به نه ڇڏيندس.
سال لنگهي ويا. خيري ملڪ ۾ ڌهڪاءَ وجهي ڇڏيو. ڪيس ۾ ڪلاڪ ڪري ڇڏيائين. وڏيرا وڙا گهر ويٺي ڏڪندا هئا. پوليس جو نڪ ۾ دم اچي ويو. خونن پٺيان خون — ڌاڙي پٺيان ڌاڙا! اڪيلي سر پوليس جي دستن سان مقابلا ڪندي نڪري ويندو هو. ظاهر ظهور نعرو هڻي ڳوٺڙي ۾ ڪاهي پوندو هو، ۽ پوليس هٿين ڪيس جاءِ ڏيندي هئي. ڇو ته گولي ڪيس اثر ئي ڪونه ڪندي هئي.
.... ۽ آزادي آئي. انگريزن بسترا گول ڪيا. پاڪستان ٿيو، ۽ اسلامي راڄ آيو. عجيب تبديلي هئي. سيني ٻڌو ٿي، ۽ مڃيو ٿي، سمجهه گم هئي.
پنهنجي حڪومت جو آواز دل ۽ دماغ ۾ گهر ڪندو ٿي ويو، خيري کي به ٿڌائي اچي ويئي خون ڌاڙا بند ڪيائين. خونين کي چنڊ ڪيڻ لڳي. پر مجال جو خيري جو رعب گهٽجي. اڃان سندس حڪم هلندو هو. ڏهن هزارن جي چٽي ويندي، ته پورا ڏهه ڪيس گهر ويٺي ملندا.
شادي ڪيائين، هڪ ڳوٺاڻيءَ حسينه سان. راڄن کي سڏ ڏنائين. سڀئي تر جي ماڻهن سڏ پڙيو، باقاعده ڪاڄ ٿيا. پوليس کي خبر هئي، پر ڪير ٻگهارن تي سر ڏيندو! شادي خير سان گذري.
هن دلير مڙس ۾ وڏي تبديلي آئي..........

فرسٽ ڪلاس گاڏو "رزرو" ٿيو. هڪ بارعب شخص ڪراچيءَ ڏانهن سفر ڪندو نظر آيو. ڪير چوندو ته هو مشهور ڌاڙيل خيرو خاصخيلي هو. وڏن وڪيلن سان سندس ملاقات ٿي. "ڇا پيش پوڻ سببان سندس ڏوهه معاف ٿي سگهيا ٿي؟"

"خوني ۽ معافي؟" پهڙهن قانوندانن پنهنجي ٽڪل منهن ۾ گهنج آڻي چيو.

"قانون ۾ اهڙي ڪابه گنجائش ڪانهي."

قاعدو ڦري نٿو سگهي. خدا توبه قبول ڪري سگهي ٿو، سرڪار نه!

اڄ خيري تي گهيرو هو. بندوقون، برين مشين گنون ۽ سٽين گنون ـ چاليهه ملٽريءَ جا جوان، هوائي فير ڪري خيري کي اطلاع ڏنو ويو. چڻ ته ستل شينهن جاڳيو. گولين جا مينهن وسي ويا. خيري جسينهه جي منهن تي محبت جي آخرين مهر هڻيندين...... گوليءَ جو جواب گوليءَ سان ۽ بم جو جواب بم سان. حسينهه مشڪندي، کيس گوليون ڏيندي رهي. ڪلاڪن جا ڪلاڪ مقابلو هليو. .... ۽ هڪ آخرين بم خيري جي بدن سان ٽڪر کاڌو...... حسينهه گهيپر تي ويٺي ۽ ڇهن مهنن جي وليعهد زور سان زمين تي چڙهيون هنيون.

هڪ پوليس آفيسر خيري جو احوال ٻڌايو. پٽ کان ڏيڍ فوٽ مٿي، ويڪري ڇاتي، سيني تي گولين جا ٻه پٽا، رائفل ڪلهي ۾، بغل ۾ پستول، قد پورو

پنو، بدن مضبوط، سنهڙيون وڏيل ميڇون ۽ گهنڊيءَ تي ڏاڙهي، رنگ جو ڳاڙهو، نهايت شاندار همت جو مجسمو مردانگيءَ منجهانئس اڇلون ٿي ڏنيون. هزارن سندس منهن ڏٺو، اخبارن ۾ سڀ احوال آيو- ”ملڪ لري پيو.“

پوليس ڪلي ڪلي هڪ ٻئي کي مبارڪون ڏنيون. مونکي الائي ڇو افسوس ٿيو.

"ڪارو پاڻي"

سندس اکين مان
پاڻي ٿي ويو...
ڏسندڙن جي اکين
مان پاڻي ٿي ويو...
ٻڌندڙن جي اکين
مان پاڻي ٿي ويو.
پاڻي ڪُنو ته رت
وهڻ لڳو. نارا هئا،
نيسارا هئا ــ نديون
ٿي ويا. آڏون ۽
ڍڪيون ٽپي ويا.
بند ۽ ڪوٽ ڊاهي،
ٻوڙي وڌائون.
گنبذن ۽ منارن جا
بنياد نڪري ويا.
هيناهيئڙن، مٿاهيئڙن
هڪ ٿي وئيون.
زمين ڌري ڳگ ٿي
پيئي. هيءَ ٽين ٻوڏ
هئي... ڳاڙهو پاڻي!

مان ننڍو هوندو هوس. امان ڳالهه ڪندي هئي، ته اڳي ڪارو پاڻي ايندو هو. ڪشمور کان ڪڙڪاٽ ڪندو ايندو هو. ماڻهو جانور، نانگ، اڳيان ڀڄندا ايندا هئا. ڳوٺن جا ڳوٺ ناس ڪندو، اوڏڪا گهر ڊاهيندو، زمينون ٻوڙيندو، ڪاهيندو ايندو هو. مرون، بگهڙ، نانگ، ڪتا ماڻهن سان گڏ دڙن تي اچي ڳاهٽ ٿيندا هئا. بک کان ماڻهو ڪپڙن جا پن کائيندا هئا. پيٽ اپامي ايندو هئن، وات مان اڇي گجي وهندي هين، ۽ مري ويندا هئا. شهرن جا ڊاڪٽر وري ڪين چيريندا هئا. مان ڊپ کان اکيئن ڪٽي بند ڪندو هوس. ڪشمور کي هڪ ڀوائتو غار سمجهندو هوس، جنهن مان هڪ وڏي ڪاري بلا، ڏند ڪڙڪائيندي چينگهاٽ ڪندي، ڦوڪون ڏيندي نڪرندي هئي، ۽ ماڻهو جيتامڙن وانگر ٽڙندا ٽابڙندا لڪندا وتندا هئا. مان

اٿي گهر جو ڪڙو اندران بند ڪري ايندو هوس.

پوڙهو سومر بہ اهائي ڳالھ ڪندو هو. سڄو ڏينهن حقو ٽيڪيو ويٺو هوندو هو. نہ هُن ٻار نہ ٻچو، نہ زال نہ زنب، نہ گهٽو ڳالهائيندو هو، نہ شڪايت ڪندو هو. رڳو نڙ سان ڪڏهن ڪڏهن ڪڪڙ کي ڌڪ هڻندو هو، ۽ ڪڏهن ڪانون کي هڪليندو هو. پٽڪو لاهي ڪانڀ ڪڍي، چنل کٽ تي ويٺو کنگهندو هو. سندس اڇي مٿي، اڇي ڏاڙهيءَ ۽ اڇين مڇن جي وچ ۾ ننڍڙيون گهنجيل اکيون ٽم ٽم ڪنديون رهنديون هيون. پاڻس جي گهران مانيءَ گهيو ايندو هوس. اٽيءَ ڇانورن جي مانيءَ کي ڏڪندڙ هٿن سان ڀوري، وات ۾ وجهي، مٿان کٽي لسيءَ جو ڍڪ ڀريندو هو — جڻ تہ ڦڪيءَ کي ڳيت ڏنائين.

ڏاڍيون ڳالهيون ٻڌائيندو هو — اڳين لڙائيءَ جون، جرمن جون، انور پاشا جون، ۽ ٻوڏ جون. مان پڇندو هوسانس، تہ ”نانا ٻوڏ ڪڏهن ايندي ؟“ چوندو هو تہ ”ابا خير گهر!“

ٻار سڀ مري ويا هئس. عرس ننڍو ڀاءُ هوس. ڪڏهن نہ لنڊي ڀاءُ کان ڪجھ نہ گهريائين! ويلو ڏري وجيس تہ بہ گهٻر نہ ڪندو. عرس ٻيو زال کي ڪن مهٽ ڪندو هو، تہ ”ادي جو خيال رکجانءِ!“

پوڙهو سومر، دنيا کان بي نياز، ويٺو رنگ ڏسندو هو. هٿ تنگڻ کان عار هوس. ڪانچ ليڙون ليڙون ٿي وجيس، چادر ڦاٽي وجيس، ٽپ سيڪاٽي رکيس

اصل پڙڪ ٻاهر نہ ڪڍندو. ڪڏهن نہ ڪجھ طلبيائين، ڪڏهن نہ ڪجھ پاڻ سان حال اوريائين. بيمار ٿيندو هو، تہ رلي ويڙهيو پيو، ڪنجهندو، ۽ ڪڻڪندو هو جي چئبو هوس تہ، ”نانا تون تہ خوش آهين!“ تہ ڏک ٿيندو هوس، ڪٽي ماٺ ڪندو هو. جي چئبو تہ ”نانا مار! توکي تہ ڏاڍو تپ آهي!“ تہ دعائون ڪندو هو. حياتيءَ جي هيڏي ساري لمبي سفر ڪانپوءِ بس انهيءَ ڪي همدردي سمجهيو هئائين. اڙاهہ تپ ۾ پائيندو هو، تہ مٿن کان ڪو الڪي ۾ ويٺو آهي. اعتبار نہ هوندي رليءَ کان منهن ٻاهر ڪڍي، آسروند اکين سان نهاريندو هو. ڪنهن کي بہ نہ ڏسي، گهوماتجي منهن ڪٽي اندر ڪندو هو. سندس وڏي مضبوط دل ان وقت جنسي ڦاٿندي هئي. ڪيڏي نہ ڪُنڊرائي هئي هن جي وڏيءَ دل ۾: ڪڏهن ڏک نہ ڪڍيائين، ڪڏهن نہ حال ونڊيائين!

هڪ ڏينهن ننڍڙي پائنيس، لچائي ڪري، مٿل چلم جي نوپيءَ ۾ ڪٽي پاڻيءَ جو ٽيو ليٽايو. سومر بيوس ٿي کيس لڙ وهائي ڪڍيو. پوءِ تہ چوڪر وٺي چپ ڪڍيو. سومر جي دل کي جهبي اچي ويئي. لٽ کي وٺي اٿڻ جي ڪيائين—جيئن رنڊڙ ٻار کي ڇاتيءَ سان لائي هيانو ٺاري. ٻر ائين ڪري ئي ڪري، تنهن کان اڳ چوڪر جي ماٺ وٺي ڪڙڪو ڪيو: جي، ”ڏائڻ ماريو، هھڙو تهڙو نہ مري ڏو، نہ مَنجو ڏو چڏي! ابهم کي اولو سولو ھٺندي قياس ئي نٿو پوڏيس...

هجيس پنهنجو ته آنڊن کي ڇر به اڇيس!" مائي وئي سومر کي جهير ڏيندي ۽ لوڙ ٻرڪيندي. وينئي سندس دل کي ويٽن جي ڪانپاٽيءَ سان چٽيندي. ويچاري سومر کان لٽ ئي ڇڏائجي ويئي. ڏڪندو ڏڪندو ويهي رهيو. ان ڏينهن سندس دنيا اونده ٿي وئي. ڪنڌ قيرائي لڪي لڪي، نڪ سان وهندڙ ڳوڙها آگر سان اگهي چنبڙي ڇڏيائين، نيٺ لٽ ڪٽي اٿيو. ڪنڌيءَ کي ٽيڪ ڏيندو، گهر ڇڏي نڪري ويو. مقام ۾ وڃي پنهنجي زال ۽ ٻچڙن جي وچ ۾ ويٺو ۽ دل کولي رنائين.

شام جو عرس گهر آيو. جوٽس ماني آڏي اڳيان رکيس. گرهه ٻيجي وات ۾ وڌائين. ٻاهر کي نه ڏسي، ٻڇيائين. ڳالهه ٻڌي، ڳيت ڏيئي نه سگهيو. ماني ڇڏي اٿي ڪڙو ٿيو. زال کي چڱي چنبڙ ڪڍيائين. ٻاهر کي ڳولي وڃي لڌائين. ٻڌڪو لاهي ٻيرن تي رکيائينس. ٻاچائيس به رئو لاهي بخشايس. ٻئي ٻاڻر هڪ ٻئي کي ڇهتي پيا. پيار سندن ڇاتين مان روڻ ڪري ڦٽي نڪتو. هڪ ٻئي کي آٿت ۽ آڌار ڏيندا اچي گهر ٿائيندڪا ٿيا.

ٻوڏ ٻيهر آئي. بيگاري ٻيڳو. مون ٻاڻ ڏنو گهر گهر کان جدا ٿي ويو. مائٽ وچڙي ويا. ڇون ٿا ته ٻاٽي موٽر کان به تکو ٿي آيو. ڪوه ٻنڌ تي سندس ڪڙڪات ٿي ٻڌو. ماڻهن ۾ ٻاڪر ـ ڪٽو هو. سرڪار ۽ وڏيرن، ماڻهن کان بند ٻڌارايا. اسان جي ڳوٺ جا ماڻهو ٻ. ويا. ٽر جو وڏيرو وڏبگار وٺي ويو. ويچارا

رات ڏينهن وهيا. اوجاڳو ۽ بڪ، ٻچن جو الڪو ۽ اڻتڻ: ڪوڏرون هٽي هٽي شل ٿي پيا، پر قدرت جي هن تخريبي طاقت اڳيان، ويهين صديءَ جي سڌريل دور ۾، انسان جون ڪمزور ٻانهون، براج جي هن بي انداز پاڻيءَ کي روڪي نه سگهيون. ڪچا بند ڀُري پيا. روڪيل پاڻي، مست هاٿيءَ جيان، زنجير ٽوڙي اندا ڌنڌ ڪاهي پيو. مزورن ويچارن جا ڇهه ڇُٽي پيا. حوصلا خطا ٿي وين. اڳيان پاڻ - پٺيان پاڻي، وٺي ڀڳا. ٻچڙن کي ٻاهر ڪيڏو هئن. وڏيرن ته اڳيئي وڃي شهر وسايا هئا. مزوريءَ جا پئسا به انهن کي ڦٻيا. ترڙ تڪڙ ۾ ٻارڙن ۽ زالن کي، ڏڙن ۽ ڪڙن تي ڪڍيائون. پاڻي ويو وڌندو. جهٽ گوڏي جيڏو ٿي ويو. چار چٽا موٽي ڳوٺ آيا. سنها سنها ٽپڙ مٿن تي رکي موٽيا. پاڻي مڙس-تار ٿي ويو. تري جند ڇڏايائون. مڏيون وڃائي سر سلامت ڪٺي موٽيا. واهه جي ڪڙ سان ڪنهن لڳي ويون. اها ڪاٿي نه هجي، جو ڪٺي دونهي دکائجي. ڪني ڪانه چڙهي. ٻڪايل ٻارن ڏمچر مچائي ڏنو. مائرون ويچاريون ماٺ، ملول ۽ هيسيل. سڀ ساهه وارا اچي هڪ هنڌ ڳاهٽ ٿيا. مال جي ڍڪ پٺي پيئي. چوڌاريءَ پاڻي ئي پاڻي هو.

ماڻهو ويچارا دربدر ۽ بي گهر ٿي ويا. سرڪار تقاويون ڏنيون. وڏيرن شهر ۾ ويٺي ئي ڳوٺاڻن جو حصو ورتو. ڪامورن ڪمدارن جاوا ڪيا. سندن ٻڪي مچي ويئي. ويا ڏکويلن کي ڏڪائيندا، ۽ مٺلن کي ماريندا.

ٻوڏ راڳا ڪري ڇڏيا. گهر گهر کان جدا ٿي ويو، مٽ مائٽ وڇڙي ويا، ڪٿو ڪٿو ٿي ويا. ڪو ڪنهن جو نه رهيو. ٻوڙهي سومر کي ٻه اچا ڪي ڏينهن جيئٽو هو. پيريءَ ۾ اباڻا اجها ڇڏي، وڃي ڏولاون ۾ پيو. ٻيائس ٻچڙا ونيو، لڏيو ٿي ويو. سومر جي وک ئي نه کجي. سندس دل ڳوٺ جي ڪنڊن ۽ ڪکن ۾ اٽڪي پيئي. وري وري مڙي، پنهنجي ڪکن ڏانهن پئي نهاريائين. مٽن مائٽن کان موڪلائيندي هنيانو ڦسي پيس- ڄڻ ته وڃڻ ڪاڻ ٿي ويو. گهر ۽ گهٽيون، جت ڇولڙو پائي، اکهاڙو ئي اگهاڙو، رانديون ڪيون هئائين؛ جهنگ ۽ ليڙون، جت لوڙائو ڳائيندي، مينهون چاريون هئائين؛ ٻنيون ۽ ٻارا، جت جوانيءَ جا امنگ ۽ ڀگهر هاري، ساوا ساوا ٻوٽا پيدا ڪيائين؛ ۽ اهي ڪٻڙ ۽ چاريون، جن هيٺان سندس عائشه ۽ ٽي معصوم ٻوريل هئا- سڀ ڪيس سڏ ڪرڻ لڳا. ڪيڏي نه آس هيس ته سنديس ٻوڙهي ٽڪل مٽي وڃي عائشه جي پاسي ۾ پوندي؛ ٻچڙن جي وچ ۾، ٽڪ ئي لهي ويندا؛ سالن جي ڏکي ۽ ڏکهي جدائي پوري ٿيندي! سومر وري بيهي رهيو. سندس جسم جو ذرو ذرو ڳوٺ جي مٽيءَ ۾ ڳوهجي وڃڻ لاءِ آتو هو؛ وڌيڪ جدا رهڻ کان انڪاري هو. سندس اڇو مٿو، اڇا ڀرون ۽ اڇي ڏاڙهي، ڪنڊڙو ڪنڊڙ ٿي، واٽڙن وانگر اڏامي التجائون ڪري ڪري رهيا هئا. سندس دل ۾ چريائپ واري ڪوڪ اٿي- ڄڻ ته ڪل ٽڙي وئي هيس. پانيائين ته ٽٻيون

هٽي، اندران ئي اندران، وچي عائشه جي قبر کي جهليان؛ وچي کو ڏائينڪو ٽيان؛ وچي آرام وٺان!......پاڻس ڪٽي پانهن کان جهليس. سومر گهلبو ويو. سندس قدم قدم ڳوٺ جي منهن سان چنبڙندو ٿي ويو—چڻ ته ڪاغذ جا به پتا ڪونر سان چنبڙيل هئا؛ زوريءَ ڏار ڪرڻ پر چڙجي، ڦاڙي ليڙون ليڙون ٿي ويا.

مهيني کن کان پوءِ ڏاتر ڏنو مليو. ڳالهه ڪيائين ته سومر مري ويو!

"ڇا ٿيس؟" چي: "ڪارو منهن آ عرس جو...... ويچاري کي سڪائي ماريائين! ايمان کان ئي نڪري ويو، مانيءَ ٽڪر جيڪي ٻار بچائن سو به لڪائي رکي، حياءَ نه پيس جو گهيو ڪٽي پاءَ کي ڏئي! ويچاري چار پنج ڏينهن آن نه ڏنو؛ بکون ڪيدي مئو!"

ڏاتر ڏني شدمد سان ڳالهه ڪئي: چي، "پوئين ڏينهن پوڙهي سومر پاڻ اٿي وچي ڪاري هيٺان پاروٿو ٽڪر ڪنيو؛ عرس جي زال ست ڏيئي ڪسي ورتس! عرس بيٺي ڏٺو. ويچارو وڏو ... پاءَ محتاج ٿي مئو... هڏا ئي رلي ويس!"

اسان عرس کان پڇيو. سندس پيٽ خود پڻيءَ سان لڳو پيو هو. اکيون ڏرا ڏيئي ويون هيس؛ منهن تي وحشت—چڻ ته ڪٿو نه چکيو هئائين. ڪنڌ ڪٽي هيٺ ڪيائين. سندس اکين مان پاڻي ٿي ويو...... ڏسندڙن جي اکين مان پاڻي ٿي ويو......ٻڌندڙن جي اکين مان پاڻي ٿي ويو. پاڻي ڪٿو ته رت وهڻ لڳو.

نارا هئا، نيسارا هئا_ ندين تي ويا. آڏون ۽ ڏيکيون ٽپي ويا. بند ۽ ڪوٽ ڊاهي، ٻوڙي وڌائون. گنبذن ۽ منارن جا بنياد نڪري ويا. هيٺاهيون، مٿاهيون هڪ ٿي ويئيون. زمين ٿري ڳڱ ٿي پئي. هيءَ ٿين ٻوڏ هئي،.....ڳاڙهو پاڻي!

"مهرباني"

هڪ ڏينهن شام جو اسين
چار يار ٽاڪ ڦاڪ ڪري، ٺهي
ٺڪي، ڪاليج مان ٽيندا، ايلفيءَ
۾ گهمڻ ويـاسون. ڪارا چشما
ڪاريون پتلونون. اڇا بوٽ ۽
شينهن گهوڙن واريون قميصون،
وارن جا موڙ مٿي تي لڏندا پئي
آيا. ڪنهن کي به مٽ ثاني ڪونه
ٿي سمجهيوسين. ڊاڙو ٺڪاءُ هڻندا،
آئي وئي تي ٺوڪ ڪندا، ٺهه ٺهه
ڪندا ٿي وياسون. زمين تـي پير
ئي نـه ٿي ٽڪيو. ڌرتيءَ کي
ڌوڏيندي، آسمان تائين پهچندي
اچي ايلفيءَ ۾ ٺڪاءُ ڪيوسين.
گهٽيئي اسان جهڙا شريف زادا،
اتي ڊيل وانگر پئي ٿلڪيا. تانءَ
۽ ڦونڊ ۾، هڪ ٻئي جي ڪپڙن
۽ وارن تي رشڪ ڪائيندا، هڪ
دوڪان کان ٻئي هنڌ، اچي ڪارنر
تي بيٺاسون. اچي ڳالهين ۾ چٽڪياسون.
ٽائين، ڪوٽن، جئڪيٽن ۽ ڪٽنگ
جي ذڪرن کي ولوڙي، اچي موٽرن
تي پياسـ ن. قيصر، فريزر، ڪيڊلڪ،

"تنهنجو مڙس ڪٿي
آهي؟"
"منهنجي شادي ڪانه
ٿي آهي. بابو صاحب،
پيسو." اسان جي
اکين ۾ شرارت پڙجي
آئي. سڀ مشڪڻ
لڳاسين. "پوءِ توهي
پٽ ڪٿان آندو؟"
هـن ڪنڌ لاڙي
نمائين اکين سان
اسان ڏي نهاريو.
"اها، اوهان صاحبن
جي مهرباني آهي،
"بابو صاحب."

بيوڪ ڪان ڇڏي سون. پنجونجاهه، ڇاهونجاهه جي ماڊل تي اچي بحث ڇڙيو. وڏيءَ دلچسپيءَ سان پنهنجي علم جو اظهار ڪيوسين. اچي هڪ ٻئي سان اٽڪياسون. چي: ”هل ڙي ٻڌو! توکي ڪهڙي خبر. مان اڃان هاڻي هڪ آمريڪن رسالي ۾ ڇاونجاهه جي ڪيڊلڪ جو اشتهار ڏسيو ٿو اچان.“ گهڻو ئي ڦنڊياسون ۽ ڦوڪياسون، اڀامياسون ۽ سڄياسون. نيٺ ناچ گهرن ۽ ڪلبن جو ذڪر نڪتو. ”هاءِ ڙي آمريڪا! لائيف اتي آهي. پر يار هيءَ پال رابسين ڇا آهي؟ ڪنهن فلم جو نالو ٿو ڀائنجي. پوءِ پيلا آمريڪا ۾ ان تي ڇو بندش وڌي اٿن؟“ پنهنجي اڻ ڄاڻائيءَ تي ويچار ڪرڻ مناسب نه ڄاتوسين.

سئنيمائن ۾ رکيو ڇا آهي؟ نفرت ڪان نڪ چڙهيو ڪيوسين. ٿرڊ ڪلاس ماڻهو اچيو گڏ ٿين. مخصوص سوسائٽي هئڻ کپي، ڊريس جي پابندي هئڻ کپي. مون انهن ڳالهين تي زور ڏنو. ڊانس ڪئبري، لمي گور ۽ ميڊرول پول جي ڳالهين ۾ هڪ ٻئي ڪان گوءِ کڻڻ جي ڳڻتيءَ اچي ورتو. رميا، سنيا، فاڪمن ترات جا نالا کنياسون. حقيقت ۾ اسان کي پورو قدم کڻڻ خيرڪو ايندو هو، پر ته به اهڙي پوکپائي ڪيئن ظاهر ڪبي. پوءِ ته ليڊي پارٽنر جي ڳالهه نڪتي. آها! عورتن جو ڇا، ڇا نه ذڪر ڪيوسين. سندن انگ انگ کي ياد ڪيوسين. مائن ڀينرن کي ته عزت ڏيندا هواسون، پر هرڪا عورت ماءُ ٿوروئي هئي! بس بوري

بازار وڃڻ جو خيال ٿيو. ڪڙ عورتون، ننڍيون وڏيون ٻارڙن کي ساڻ ڪيون، گهرن ۽ ٻچن لاءِ ضرورت آهر، خريداريءَ ۾ رڌل هيون. پٺي دوڪانن تي چڙهيون ۽ لٿيون. ڇچ، مڇ ڪنديون، ٺهڪڙا ڏينديون ٿي ويون. ڪمبخت ڪيڏيون نه دلفريب آهن! ڪنهن موهنيءَ سان اکيون ملائي، منهنجي دل ۾ هڪ افسانو ٺهي ٿي ويو، جنهن جو "هيرو" مان ٿي بڻيس ۽ "هيروئن" ان پدمڻيءَ کي ٿي ڪيم. پر هي بيوقوف ڪيڏيون نه بيقدر آهن. ڪنگهن به ڪونه. مئنرليس! يورپ ۽ آمريڪا جون عورتون ڪيڏيون نه فضيلت ڀريون آهن. ضرور اينڪريج (Encourage) ڪنديون.

اسان جو هڪ دوست ڏاڍو فارورڊ آهي. جهٽ ۾ ڪلهو گسائي ڪٽي ٻتون ڪولي، دڪان واري کي چيو ڏي، ته "اسين هر قيمت ڏيڻ لاءِ تيار آهيون." پر يار عورتون به اهڙيون مڪريل آهن، جو خدا ٻچئي! ڇڻ ته وڏيون شريف زاديون آهن. اهڙيون ته سينگار ڪري گهر مان نڪرن ڇو ٿيون. سينگار ته اسان به ڪيو هو، مان ڪياڙي ڪنهن لڳس. خير تڏهن به مڙد، مڙد آهي. پاڪستان ڪونه سڌريو. هاءِ ڙي يورپ ۽ آمريڪا! يار ڏاڍي فاسٽ لائيف آهي آتي. هرڪو سمارٽ آهي. هتي ته رڳو ٻوگهلا ۽ ٻڌو اچي ڦاٿا آهن. مسلمان ته آئين ئي دقيانوسي آهن. مان دوستن کي وٺي ڪرستان محلي ڏي ويس، پر يار هتي جون ڇوڪريون ته اکيون ڦوتارڻ ۽ ڪتيون ٻڌائن لڳيون. چي: "مائينڊ

يوئر اون بزنيس" هونهہ! بيوقوف چسيون، پلا اسان ۾ کھڙي کھٽ هئي، پڙهيل، ڳڙهيل، شريف خاندان جا اپٽو ڏيٽ اچا ڪو ڦاهو ڪپين. هونهہ! منهنجو معيار انهن کان گھٽو مٿي آهي. اسين پڙهيل آهيون، چاڙو آهيون، پارکو آهيون، منهنجا مائٽ جاگيردار آهن. وزير آهن، سي-ايس-پي آفيسر آهن. سيڪريٽري آهن، ۽ سفير آهن. مان بہ جلد ئي هنن جهنگلي ماڻهن مان نڪري، ٻاهرين ملڪن ۾ سرڪاري آفيسر ٿي ويندس اسين اوچي ڳالهه سينديون وڃائيندا، پنهنجي شخصيت ۾ ڳم، سم، بين تي نفرت ڪائيندا، وري اچي ايلفيءَ ۾ نڪتاسون.

اسين ڪيترو نہ اوچا ۽ مٿانهان هئاسون بين ماڻهن کان!

جاهل، بدتميز، گدلا، غليظ هئي اسان جي ملڪ جي صحت خراب ڪري ڇڏي اٿن، سدائين بيمار، ڪم ڪرڻ کان پرو پيو ڇڙهندن. بڪواسي، جهڳڙالو، جهنگلي ڪنهن جاءِ جا! شڪر جو پاڻ ۾ ئي چنڊا پٽ لڳي پئي اٿن، نہ تہ هٽي اسان جي سڌريل سوسائٽيءَ کي ڊانوا ڊول ڪري ڇڏين. اسان جي حڪومت، جيڪا اسان کي ولايت تي موڪلي، ۽ واپار جون پرمٽون تي ڏئي، تنهن جا هو تہ تختا ڪڍي ڇڏين. گوندا، لوفر چيٽن ۾ چاوا، چيٽن ۾ نپنا، گڏهہ، سيني کي واڙي ڍڪ ۾ ڏيئي ڇڏجي. بلڊي سوائينس! ڏسو تہ سهي اسان جون مٿن ڪيتريون نہ مهربانيون آهن. ڪارخانا کولي کين ڪم سان نہ لڳايون، تہ

هوند مري ڳري وڃن. ڪين هاري ڪري نہ رکون تہ تباهہ ٿي وڃن. اسان لاءِ هاري ۽ مزور ڪو ڪتا آهن. جيستائين اهي ڪم بخت بکيا آهن، تيستائين هاري مزور ڪوڙ. هڙتال ڪري ٿا اسان کي ڏچارين! اسان کي چا آهي، اسين تہ پڇاڙي ڪارخانا بند ڪري پنهنجو سرمايو کڻي، ولايت ۾ وڃي وهنداسين. هن ملڪ سان اسان جو ڪو نڪاح ٿ. ڪونهي، اها اسان جي مٺن ڪيڏي مهرباني آهي، جو هيڙي ملڪ ۾ پنهنجا قيمتي دماغ ۽ پيسا لڳائي ڪين جيئرو رکي رهيا آهيون. مرضي پوي ٿ. ڪين جبلن ۾ بند ڪري، گوليون هلائي سندن بڻ، ٻچو ناس ڪري ڇڏيون. اسان جا سائنسدان زهري گئس، ۽ ائٽم بم پيدا ڪري چڪا آهن. اها اسان جي مٺن مهرباني نہ آهي. جو اسان اهڙا اوزار ڪم نٿا آڻيون! جڏهن مٺن رکو گوليون پئي هليون ٿ. ڪيئن نہ ٿي پڳا، وڏا آيا آهن رستم جا پٽ. هليا آهن حق وٺڻ. گيدي!

مون سان سڀ دوست شامل راءِ هئا. اسين سندن گيدپڻيءَ تي وڏا ٺهڪ ڏيئي کلياسين. دل ۾ آيم تہ اهڙو ڪو ڏور منهنجي سامهون اچي ٿ. منڊي مروڙي رکانس. جلد پنهنجن ڪپڙن، ۽ پنهنجي پوزيشن جو خيال آيم. انهن گندن کي هٿ لائڻ بہ بيعزتي. ڪير انهن سان ميل جول رکندو. ماڻهوءَ جي تہ بوءِ ڪونهين. اسان جون نظرون وڃي هڪ فقير ڇاڻيءَ تي پيئون. جسم جو ونو هٿ ۾ ڪنيون، اکهاڙو بار ڪڇ تي

لڙڪيون، ٻوڙي ٻڌي، آني، ويٺي جو اڳ ورتائين. وار اٿيا، لڳ ميرا، ڪپڙا ڦاٽل، پڙو ڪٽل. هئي ننڍي نينٽي! منهن جا دوست چپ چتو لڳا. ميري چولي، ڪير لڪيو سبب سٽيي ۾ ڪري ڏني پئي هئي. جهوني ڀراڻي چولي، ڪير ڏيندو ڇاتيءَ جي شدت اڳيان بيوس ۽ مجبور ٿي لڳي. ڪٿان ٿيون اهي نياڻيون ايترو ڪير آڻين؟ سو ٻه ٻڪ ٿي! اسان جي سڌريل عورتن وٽ ته سدائين ڪير جي ٻاڙائي. "جو ڪير کٽو ڏي، سو ته پلو ڇنبو، مينهن ٻه ٻيار سان ڪيئن نه ڪير ڪٽي لاهيندي آهي." اهو خيال ايندي مان البت منجهي پيس. ڪير ڪهڙي نه، چڱي شيءِ آهي. هي عورتون ڪيئن نه رت ڪي ڦيري ڪير ڪري ٻو ڇڏين. حياتي ڏيندڙ ڪير! نر ته بيڪار آهي. رڳو ڇري ڪائي وتي سان وانگر زيان ڪندو. پر مان جلدي ٻاڻ سنڀالي ويس. هي پينو ۽ مفلس ته جانور ڪان به ٻري آهن. ماڻهوءَ جا ته ڦرئي نه آهن. شيطان جا ڇاڙتا!

اها ميري گدلي فقيراڻي ڦيرو ڏيئي، اچي اسان جي اڳيان بيٺي. "بابو صاحب پيسو." مار پو ويس چڱي ٺاهوڪڙي هئي! آواز ته ڪهڙو هئس! سانوري، پر سندس وڏيون ڪاريون اکيون ڏاڍيون وڻندڙ هيون. پنبڙ ته غضب جا هئس. ڪيئن نه پئي انهن کي هيٺ مٿي ڪيائين.

جواني سندس انگ انگ ۾ پئي ڦٽڪي سندس ميرا لڳ ڪيڏا نه چڱا هئا. وات ۾ ٻاٽي پرجي ٿي

آيو. سندس بار مونکي اصل نہ وڻيو. کنو گدلو. ڏيي جهڙي شڪل، چپ ڏولا، اکيون چنجهيون، نڪ بينو، سنگهہ پئي وهيس. ڪيچڙ ۾ پيدا ٿيل ڪيئون! مونکي ڏاڍي بڇان آئي. موکي، چسو، گڏهہ جو اولاد ضرور ٻيءَ ٿي ويو هوندو. بلڪ ي سوائين. مون نظرون ماڻس تي وڌيون.

اسان جي فارورڊ دوست کانئس سوال ڪيو.

”تون ڀنين ڇو ٿي؟“

”ڇا ڪجي صاحب؟“ هن سڌو سولو جواب ڏنو.

”تنهن جو مڙس ڪٿي آهي؟“

”منهنجي شادي ڪانہ ٿي آهي. بابو صاحب، پيسو!“

اسان جي اکين ۾ شرارت پرجي آئي. سڀ مشڪڻ لڳاسين. ”پوءِ تو هي ٻڇ ڪٿان آندو؟“

هن ڪنڌ لاڙي، نماڻين اکين سان اسان ڏي نهاريو. ”اها، اوهان صاحبن جي مهرباني آهي، بابو صاحب!“

اسان کي ڄڻ تہ ڪنهن ٿڦڙ هڻي ڪڍي، ڪپڙا لاهي وڌا، ننگو ڪري ڇڏيو. مٽي ۾ ڦيريون اچڻ لڳيون تہ اسين بہ بودار گند ۾ سرڪندڙ ڪينئا هواسون، سرهاڻ مان بيخبر، انڌا، ٻوڙا، جهل جا ابا!

"خميسي جو ڪوٽ"

مان تن ڏينهن نماز پڙهندو هوس. ته سيارو هوندو هو هنڌ ۾ ويٺي ئي سيئٽر پائيندو هوس. سٿان مفلر، ڪوٽ ۽ اوورڪوٽ. لڪر جي ڪونٽري کي اڌ تائين ڪلر لڳو پيو هوندو هو. پاڻي اهڙو جو اصل پارو، ٿڌيءَ هوا جا سوسٽ بدن کي چڪ ته چيريندا ٿي ويا. ڪپڙو ٿي، ڏڪندو ٺڙڪندو، مسجد ڏي ويندو هوس. هيٺرين ٽڪليئن ڪانپوءِ خدا کي البت پنهنجو ڪري سمجهندو هوس. پائيندو هوس ته بي نمازي ڪهڙا نه بيڪار آهن. در ڪولي ٻاهر نڪرندو هوس. ٿڌ جو طوفان منهنجو فخر زوريءَ مون کان کسي ويندو هو. زمين ۽ آسمان جي وچ ۾ ٿڌ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه هوندو هو.

نديڙو يارهن سالن جو خميسو اڳيئي مال ونيو، موڙن ۾ ٻيٺو هوندو هو. ڪيس قميص ڪانه هئي، ٻر هڪ ٽڪڙين نڪتل گرم ڪوٽ

هو مون کي چيڙائيندو هو، مان ٽڪڙو وڌي ويندو هئس، ۽ هو پٺيان ڇوندو رهندو هو، "ملان - ملان - او ملان." مان اوورڪوٽ جي ڪالرن کي تاهيندو الله ڏي ويندو هئس، ۽ هو ڍورن ڏي. مان وري شڪر ادائي ڪندو هئس، ۽ پنهنجي صحت ۽ خوشحاليءَ جي دعا گهرندو هئس. هو فصل جي سنڀال ڪندو هو ۽ پيل ڪرائيندو هو، ته سڙي نه وڃي.

پيو هئس. ڪاري ڳوڙها ۽ مٽي تي ديرو ڪپهه جو ڍوپ. مٿس ماڪ سان چانيا پيا هوندا هئا. ٻئي هٿ ڪڇن ۾ وجهي، پيرن اڳهاڙو پاڻ ڪان ڏکي لٽ ڪنيون، سوڙهو ٿيو ٻيڙو هوندو هو. سندس ڪاڏي پيٺي ڪڙڪندي هئي. مونکي ڏسي دانهن ڪندو هو، ”ها ملان!“ هو مونکي چيڙائيندو هو، مان تڪڙو وڏي ويندو هئس، ۽ هو پٺيان چوندو رهندو هو، ”ملان ـ ملان ـ او ملان.“ مان اوور ڪوٽ جي ڪالرن کي ٿاهيندو الله ڏي ويندو هئس، ۽ هو ڊورن ڏي. مان وجي شڪر ادائي ڪندو هئس، ۽ پنهنجي صحت ۽ خوشحاليءَ جي دعا گهرندو هئس. هو فصل جي سنڀال ڪندو هو، ۽ پيل ڪرائيندو هو، ته سڙي نه وڃي.

”ها ملان“ هن سرسان لائي ڪري چيو. اوندهه ۾ سندس ڪارن ڇپن مان اڇا چمڪنا ڏند ظاهر ٿيا، ۽ هو ٺهه ٺهه ڪري کلڻ لڳو. ”ڀيهه ته سهي، تنهنجي خبر ٿو وٺان.“ مون ائين چئي پير وڌايو ۽ زور سان زمين تي هنيو. هو ڇرڪ ڀري وٺي ڀڳو. ٽپا ڏيندو، مٿو لتاڙيندو، ڪ ساهي ٿيهارو ڳاهه پڇي ويو. مڙي مون ڏي نهاريائين. وٺي ٿهڪ ڏنائين، ”آ ته خبر پوي“ پوءِ ته ”ملان، ملان“ ڪري وڏيڪ چيڙايائين.

هڪ ڏينهن نيٺ مون کيس ٿڦ هڻي ڪڍي. ڀڄيائين ته وانڙو ٿي ويو، سمجهه ئي نه پيس ته ڇو ائين ٿيو. سندس ڪاڏي ٿورو جنبش ۾ آئي، چپ ٻاهر نڪتا ۽... هو ڏاڍو رنو... ٻئي سڏڪا ڀريائين.

مون کيس اڳي بہ وڙهندي ڏٺو هو. کيس ڪو ماريندو هو تہ هي بہ گاريون ڏيندو هو، بجا ڏيندو هو ۽ پري پڇي پٺڙ هٽندو هو. ماڻهو پاڻ کي بہ پٺڙ هٽندو هو. مونکي نڪي گاريون ڏنائين، نڪي پڇي ويو. بيٺو رهيو ۽ رئندو رهيو. ملان الله اڪبر چيو. مان نماز پڙهي موٽيس تہ بہ بٺي رنو. مون گهڙي کن بيهي کيس ڏٺو. هن ٺونٺ آڏو ڏيئي پنهنجو منهن لڪائي ڇڏيو. منهنجي دل ۾ ٿي تہ جيڪر مون سان بہ وڙهي پڇي ۽ پٺڙ هٽي!

بٺي ڏينهن وري ساڳي ڪار. باهر نڪتس ۽ خميسي رڙ ڪئي، ”آ ملان،“ ۽ وٺي ڀڳو. خبر نہ آهي انکي ملا کان اهڙي نفرت ڇو هئي. پهر سج ڏاري مان خميسي جي گهر وٽان لنگهيس. چنل کٽ تي اس ۾ پراڻيءَ رليءَ هيٺان ويڙهيو سيڙهيو پيو هو. ماڻس چيٽا ڪڍندي چيو، ”مال وٺي موٽيو آهي، تہ بيٺو ڏي ڪريو آهي، ڏڪر بہ نہ ڪاڏائين. مهيني کان بيمڙ ٿو اچيس. ملان نورل کان پڙايو بہ هومانس.“ مون بہ رلي مٽي ڪٽي ڏٺو. انهيءَ قاتل ڪوٽ ۾ پيرين اگهاڙو خميسو پيو هو. سندس ڪارو رنگ اڇا بہ ڪاراٽجي ويو هو. اکيون ڳاڙهيون ۽ مغز باهہ. سندس ڪليل وات مان ڳجي ٿي وهي. اکيون ڦري ويون هئس ۽ سندس اڇا سهٽا ڏند پيوائتا ٿي لڳا. مون دانهن ڪئي، ماڻس پڇندي آئي.

بٺس کي گهرايو ويو اسپتال ڇهہ ميل پري هئي. ڊاڪٽر

خرچي بہ ونندو هو چوڪر گهڙين جو مهمان هو.
مون پنهنجو ڪوٽ لاهي مٿانئس وڌو. ڪيڏي نہ همدردي!

خميسي کي ملان وهنجاريو ميرو ڪوٽ لاهي نئون ڪپڙو ويڙهيو. مون عطر بہ آندو. سندس ننڍڙا ڏند اڃان بہ ٿڌ جي شڪايت ڪري رهيا هئا. ڪيس سڌو سنئون کٽ تي سمهاريو ويو. سيني قطار ٻڌي ۽ ملان الله اڪبر چيو.

مون وارو ڪوٽ ملان ڪنيو.

ٻئي ڏينهن خميسي جو ننڍو ڀاءُ مهر ڏاند وٺيو بيٺو هو. ڪيس اهوئي خميسي وارو ڪوٽ پيل هو.

”لاري“

منيءَ مان ۽ ٻونن
مان، سرهاڻ تي آئي
انهن قديم سنڌين
جي، جي هزار سالن
کان مهراڻ جي
ماٿريءَ ۾ لوڙائو
ڳائيندا، نڙو وڄائيندا
ڍمال هڻندا ”هو
جمالـــو،“ نچندا،
ڳاڙهي ڳئون پاليندا
تي آيا. صدين کان
هنن ٻي اپايو ۽ نپايو.
کين سڀ ڪر ياد هئا.
جهارجهرڪي، سوئر
سهي، ڦورو لئيري
کي ڄاڻندا سڃاڻندا
هئا.

شل ڏ. ڪنهن کي لاريءَ جو
سفر پلئه پيو. هڪ گرمي پيو
گهٽ! مٿان وري ماڻهن جي ٻيهه
ٻيهان! دانهون پئي پيون. ”او
لاريءَ وارا! يار هل ساه تو نڪري“
ماڻهوءَ مٿان ماڻهو ڀڳهر پئي وهيو.
لاريءَ جي ڇت تي به ماڻهو هئا.
صوبيدار صاحب اجان ڪونه آيو
هو. خدا خدا ڪري هو صاحب
تشريف فرما ٿيو ۽ ماڻهن جي پيٽ
۾ ساهه پيو. لاري هلي. ڪجهه
هوا لڳي، لوڏن تي ڪجهه خلاصائي
به ٿي. باقي منيءَ جا به ڪڪر
هئا. ناسون ئي ٻرجي ويون.

اڳئين خاني ۾ وهڻ به ڏاڍو
شرف وارو آهي. ٻويان خانا گهٽ
درجي وارن لاء آهن. سيڪو پيو
چاهي ته مان اڳي هجان. پوءِ ڪٿي
پيٽرول جي دٻي تي ويهجي، جي
ڪنهن واقفڪار کي اڳيان جاءِ
ملي ويئي ته ٻنيان ويٺل جو ڪنڌ
شرم کان هيٺ ٿيو وڃي. ڪو ته
ڦڪائي کان ڇوندو ته، ”ڇا ڪجي

يار مڙيئي مسافري تہ ڪرڻي آهي تون تہ ٿئين زور."
ائين شرم کي ٻرچايو ڇڏين. غريب تہ پاڻهي وڃيو پنيان ويهن.

آفيسر تہ هڪ ڇوري، ٻيو سينہ زوري، اڳيان جاءِ نہ ملين تہ مشير نامون ٿاهين. ٻاڙو تہ سندن سالا ٻہ ڪونہ ڏين.

لاريون پراڻيون، رستا آلونور. ائين پيون لڏن جيئن ڪجاوا. پاسا پيا پچن. آنڊا وات ۾ اچيو وڃن. چيڪلي واري چين چين ٻہ هلي اچي. هيٺائين ۽ مٿاهين تي ائين پئي لڏي ۽ لمي، جيئن ڏُکي زائفان. اڌ ڏزن معتبر بيگر ۾ ڪنيو هلي، باقي بيمار سيمار، زائفون ۽ ٻار ڇڏيندي هلي. پيٽ پريائي، پاسينگر ٽيٽا، ٻاڙا بيٺا. لارين وارا ڏئجي پيا آهن. ماڻهن کي سهولتون ڏين ڇو. رهائي ٻڪائي وارا آهن. ڪڙي ڪاموري سان رسائي اٿن، باقي ڪاڻ ڪنهنجي ڪڍن؟

اسانجو ٻهريون ٻکهر ويو سڪي. جهولي اچي ورايو، جنسي باهہ ٿي ٻري. ڇڻ تہ ڪوري مان چر ٿي نڪتي. ڪن تي سڙيا. خشڪي اچي ڪنيءَ چمڙي تي تڙڪي، پاڻيءَ لاءِ ساهہ ٿي نڪتو ڪيٽ نہ آئي. نڙيءَ ۾ ڇڻ تہ ڪڙا ۽ پتر ٿي ڪڙڪيا. جهاڪن ۽ جهوڻن آنڊا اکيڙي وڌا.

خبر تڏهن پئي، جو لاري چيڪ ڪري بيهي رهي. شل نہ ڪنهن سان اهڙي ٿئي، پنچر ٿي چڪو هو. سو بہ سج ۾ هڪ جهولي جو لڳاتار حملو، ٻيو

ڪلر جي تپش! توبه، الله ڏني بندو سهي. وڻ نه ڏڻ. ڪانءُ جي ٽي اک نڪتي. جهولو به سمنڊ جي لهرن وانگر ٻولي ٿيان ڪڙڪاٽ ڪندو ٿي آيو. "سرڪار ويچاريءَ جو ڪهڙو ڏوهه." لوڪل بورڊ جي هڪ ميمبر صاحب چيو "وڻن جو خرچ به منظور ٿيل آهي، ۽ پهريدار به رکيل آهن." اسان کي پنهنجي بورڊ کان شڪايت ڪانهي. هنن ته پنهنجي فرض ادائي ڪري ڇڏي هئي! باقي رهي اسان سان تعدي، سا ته اسان جي اعمالن جي شامت هئي! پر يار جي ٽا هٽ پير هٽي ڪو ممڻ مڇايون ته موچڙا ٽا کائون. چي: "اوهين ته ڪي قڏئي آهيو." چڱو سائين، پر اهي الزام به ڪيستائين؟ موچڙا به ڪيستائين؟ نيٺ ته ديگ ٽپندي. نيٺ ته اسان جو وارو به ايندو. نيٺ ته ڪاري ڏاند جا مالڪ به ايندا. ٽيهئي ڪو چور جون ڪونه آهن. اوهانجي به اوڏنيهين آهي. ڏکي ڏکي نيٺ ٻري. رجهي رجهي نيٺ ٻڙڪي. هلڪي سلڪي ٻاڦ به جبل ڦاڙيون وجهي.

جهولي لڳڻ ۾ چوچڙي وجهي ڇڏي. سڄ جنسي ساڙيو ٿي. نڪا اوٽ نڪو اجهو. لاريءَ جي ٻاڇي ۾ سوڙها ٿياسون. ڪن ته ويچارن هڪ ٻئي کي ئي ٿي اوٽ بنايو. شڪر جو ڪڙيو ويجهو هو. ٻاڻي ٻي پيٽ ٿي ڦاٽو، پر اڄ لهيئي نه. مس وڃي ڦتيل پير جي ملم ٻئي ٿي، ۽ اسان جي اميدن جو مرڪز نعرو هٽي اڳتي وڌيو. هڪ گرمي پيو پاڻيءَ جو اوبر، ماهه

جڏهن نلڪين ڪري ٿي ته ڪن. هوا ۾ جڏهن ته آڪسيجن هئي ڪانه. ملڪ پاڻي ئي پاڻي، ڪارو ڪلراٺو پاڻي. گوٺ جهڙا پيهي. زمينن جو ته منهن ڪارو ٿي ويو هو. رکو ڪي ڪي ٽڪر رتل هئا، باقي سڀ ٻاڙو. ڪنگ ڪچيون ڪڍيو ويٺا هئا. سيڪ ته نه هو! بس سيلاب هو، ڪميون ٻي رستي تي آيون، ويون. ابا خبر تڏهن پئي جڏهن هڪ ٻارڙو، ڪوٺيون هٿ ۾ ڪيو، رستي جي هن پر پڳو. لاري به سرڙاٽ ڪندي تي ويئي. بريڪ ته مورڳو هئس ئي ڪونه. پتو تڏهن پيو جو شيڪ ٿيو. ابهم ويچارو اڌامندو، ٻولاٽيون کائيندو، وڃي پاڻي ۾ ڪريو. لاريءَ وارو لاپرواهيءَ سان ڏوڪيندو ويو. جڏهن ته ڪجهه ٿيو ئي ڪونه هو. صوبيدار ڏٺو ته ٻوهٽي ٿي وڃي، سو ڪچيون ڳاريون ڏيئي لاريءَ کي موڪلايائين. ٻارڙو صفا ٻڙهه ٻڌ پيو هو. پر سرڪار کي ان جو الڪو ڪونه هو. مئو ته مودو هٿئون سڌيو ٿيندو. ڇا جي اسپتال، ڇا جو علاج باقي مشهور نامي جي وٽ وڻان تي ويئي. ڳار جي رئي پي پئي. لاريءَ وارن سان ڪن قسڙاٽ به هلي آئي. مشهورن ڪان زوريءَ صحيحون ورتيون ويون، سيڪو ڏجي، ڇي: ”ڪورٽن جا رولڙا ڪوسترا ته ڪونه آهن. پوليس سان ڦٽائڻ به چڱو نه.“ ڪوڙيو سچيون صحيحون ڏنيون ويون. ڪلاڪ لڳي ويا. ٻارڙو پيو رهيو. سندس ماءَ پيءَ اچي ويا. ويچارن ڪيهون ٿي ڪيون. ڳاريون انهن کي به مليون. دڙڪا، دهمان، ڏاڙهي

پٽ. ويچارن صوبيدار کي ٻلاند وڌا، چي: "اسان کي ڦاٽي تي نه رول، اسپتال ۾ ڦاٻا نه ڪاراءِ. اسين غريب ٻچڙيوال، ڊاڪٽرن ۽ ڪمپائونڊرن کي منهن ڏيڻ جي سگهه ڪانه اٿئون. هڙ ٻه ڦرايون، ڦڪي به ڪانه ملي. اسان جي ٻچن جو لاش نه رولاءِ، بچي پيو ته واه واه، نه ته ڪٿي اسان جي قسمت. ڪورٽن جا پاڙا خرچ ڪٿان آڻينداسون. شهشدار ۽ نائڪ جو وات مٺو ڪرائڻ جي وسعت ڪانه اٿئون. ماجريٽ به ڏائڻ لڳا وينا آهن. اسين مشڪين ڏتڙ جي ويندا سين. ابو ٿيءَ."
وڏيرو وچ ۾ پيو، انهيءَ سان به ڪن قسرات ٿي. ريڙهه پيڙهه ٿي. نيٺ صوبيدار صاحب آنا ڪاني ڪندي، ٻئي ڏريون ڦري، اچي لاريءَ ۾ جاءِ نشين ٿيو. الٽو ڏيرو به مٿان ٿڦيائين.

لاريون پگل، رستا قتل، نه وڻ نه ٽڻ، مٿان مڏيءَ ڪاتيءَ سان ڪوس. هڪ ننڍي نيٽي ڪان رهيو نه ٿيو. چي: "يار وزير وڙا پنهنجا ته به هٿڙه وڍل!" هڪ ڳوٺاٽي سندس هٿ کي وٺي زور ڏنو. چي: "زورآور! ٻانڊ وئي نه ڦوڙ. وڏيرا، وزير، واپاري، ڳالهه مڙيئي ڳنڍي پئي اٿئي." ائين چئي ڪٿي اک پڳائين.

ڳوناٽا تهه تائين پڇي رهيا هئا. لچائيءَ جا بخيا تيزي سان اڌيڙي رهيا هئا هئا سيني کي وات ۾ مگ "گونگوپاٽي" نيٺ ٻوڙي." مان مشڪي ويٺس. سچ لهڻ وارو هو، اچي هڪ ڳوٺڙي کي اوڏو ٿياسون. ڪٿا ٿه ڪافي دلير ڏٺا ٿين. هاٿيءَ جيڏيءَ لاريءَ تي ٽني پيا.

ڪن ته سنهن ۾ چڪ وجهڻ جي ڪوشش ڪيس. شابس هجي ڪتن کي. ڀونڪي ڀونڪي ڪيڏو نه سبق ٿي ڏنائون! ننڍڙا ٻارڙا آواز ڪندا، آکير مان ڀڄندا آيا. ڪي اڳهاڙا ڪي رڳي چولڙن ۾، ڀرسان اچي مٽن تي هٿ رکي بيهي رهيا، ڪي وري چولڙن جي پلون کي هيٺ مٿي ڪري لوڏڻ لڳا. مردن ۽ زائفن ڪم ڪرڻ ڪٽي بند ڪيو. ڪن ته ويٺي ئي ڪر ڪڍي نهاريو. پوڙهين، مٿي ڏي هٿ ورائي، رئي کي اڳيرو ڪيو. ننڍين، نظرون چورائي پئي نهاريو. ڪي ته ٻيهاڪ ٿي، ڊونالِيون سامهون ڪري، ٻهر جهلي بيٺيون رهيون. ڇا جي هٻڪ، ڇا جو حجاب! ڪير ٿو ڪنهنکي سڃاڻي. هٿ حياتيءَ جا اهڃاڻ جهلڪي ڏيئي رهيا هئا. مٽيءَ مان ۽ ٻوٽن مان، سرهاڻ ٿي آئي، انهن قديم سنڌين جي، جي هزار سالن کان مهراڻ جي ماٿريءَ ۾ لوڙائو ڳائيندا، نڙ وڄائيندا، ڏماڻ هڻندا ”هو جمالو،“ نچندا، ڳاڙهي ڳئون پاليندا ٿي آيا. صدين کان هئن پئي اپايو ۽ نپايو. ڪين سڀ ڳر ياد هئا. جهار جهرڪيءِ، سوئر سهي، ڦورو لنيڙي کي چاڻندا سڃاڻندا هئا. وڻن ڪانياٺيون هيون، ڏڦا هوا، ڪهاڙيون هيون. ساوا ساوا ڪيت هيج مان پئي لڏيا ۽ لميا. مخلوق جو خالق اڳيان لاڏ ۽ ناز! ڳوٺاڻن جي ڪاميابيءَ جي پڪي ۽ پختي نيشاني! هو ته پشتان پشت اپائيندڙ هوا. ٻيلا ڪير هوندو جو اپائيندڙ کي مٽائيندو؟ اجايو ڪل خراب ڪندو، مٿو ڦوڙيندو. هي ته آب حيات جا

ڇڻما هوا جتان سيني سرڪون تي پيريون. جي انهن کي سڪائيندا ۽ پاڻ نرم ٿيندا. هو ته خالق آهن. مخلوق وارا محنت جا مالڪ! انهن کي ڪپڙ وارو، ڳاتي پر ڪرندو، مڏڪو ننڍي پوندس، چپ لڙڪي ايندس. وڻ جون پاڙون آهن.

اتر جي گهٽ ۾ هوا بنهه بند. مڪ مٽي پيو پگهر. بدن ۾ ڪسمرو ۾ چڪ چڪ. لاري بيٺي ته هلڻ جو نالو نه وٺي. مٽان مڇرن جو حملو، اصل روڙي ڪٽي رک. ڳوٺاڻن پاڻيءَ جا وٽا پيري پيري پياريا. مڇرن کي ته ٿاري نه ٿي سگهيا. لاريءَ ڪري گذاري. اند جي گهوڙي تي سوار، اکيون پوري، بوجهه ڪٽندي، حرام ستيندي، پرائو پگهر ڪڍندي، ڏوڙ اڏائيندي، اندڙيءَ مک وانگر، واءَ مٿي پر، وجي بوهي پر پئي. پنهنجي ئي بار هيٺ ڪنجهڻ لڳي. سپ ڪنهنکي ساڙ، اندر پر اڏما، اکين پر آلا. سندس ئي اٿاريل ڏوڙ، باهه جي پيڙ بڻجي ڪيس وڪوڙي ويئي. دريون بند ٿي ويس، مٿيون منجهي ويس. پوءِ ته چتي ٿي پئي. ٿيڻن وني تک ڪيائين. ويئي چڙهندي ۽ چيندي پيڙ ويو وڌندو. سندس ڏکهي رسي، تيزيءَ سان نندي ٿيندي وئي.

ڳگهه اونداهي، حال بڇڙا، منهن پر ڏوڙ لڳ لڳ ٿي ڏکيو، پر اڇي گهر پيڙا ڏياسين، ته ڏاڪڙائي لهي ويا. صبر جو قل منو! رضا تي راضي.

... پر سيائي ساڳئي لاريءَ پر موٽڻو هئم. منهنجون

تہ هنيون ڪاڇي ويون. باھ وٺي ويم. پانيم تہ انھيءَ "صبر" ۽ "رضا" کي ڳنڍ ڪان وٺي وڌي ڪٽي، چورڻ ڪري، ڪڙين هيٺان ڇپياتي ڇڏيان. رڳن ۾ چوچڙيون ٿي دکيون. لٽا لاھي، لنگوٽ ٻڌي، ميٽ ٿڦي ڪوھ تي آيس. نار ڦيٽي وانگر ٿي ڦريو. خالي لوٽيون ڀڏي ڀڏي، پرتور ٿي-ٿي نڪتيون. حرام جو همت هارين، مالھ ۾ ٻڌجي، پاڻ ۾ ڳنڍجي قرب سان اڪٽي وڌيون. ٺمٺار ٿي، طاقت وٺي، مٿي اڀريون. هڪ ٺي نالي ۾ ڪٽي پنهنجون سڀ قوتون وڌائون. اوجل، شفاف پاڻي، اڪٽي وڌي سڄي ڪيڙيءَ تي ڇانئجي ويو. پيندڻ ۽ ڦوڙ ڳري پهت ٿي ويا. لس ۽ لس ٿي وئي. وٺي ڳل ڦل ٽڙيا چوڌاري سگند ۽ سرهاڻ ٿي وئي، سيني لاءِ هڪ جهڙي، هڪ جيتري!

"پشو پاشا"

قاسي ڪهاٽ سان
سوين ۽ هزارين پشو
اڏامندا نظر آيا.
سندن سر ترڇيءَ تي
هئا. سندن ڪپڙا
رنگجي لعل ٿي ويا
هئا. ويا ڳڙ ٿيندا.
ڪارخانن ۾، فوجن
۾، ڪيمپن ۾ ۽ جبلن
جي ماٿرين ۾، ۽
غارن ۾. سندن
هٿيارن جي جهٽڪار
۽ نازوءَ جا آلاپ،
هوائـــن ۾ واچوڙا
پيدا ڪري رهيا هئا.
تڪا ۽ تيز واچوڙا،
هر ڍڳيءَ اڏاوت کي
اکوڙي ٿي وڌو:
وڏا ۽ اوچا واچوڙا،
جن زمين جي ذرن
کي آسمانن تائين
ٿي پهچايو.

رياست جي عدالت عاليہ جون شوخ ۽ ڪرڙيون پٿيون، شهر کان ٻري ٽڪريءَ جي ٻرسان، اڏول ٿيون بيٺيون هيون. عمارت جون ڏگهيون پٿريليون پٿيون، ويڪرا چيٽرا منارا، ۽ وڏا شاهي در، نهرائيندڙ جي ارادن ۽ منصوبن جو پورو پورو نقشو چٽي رهيا هئا. ٽڪريءَ جي اوچائي، عمارت جي بي رخي ۽ وچ واري ٻوٽي جي رڪائي چڻ ته پاڻ ۾ ٻٽ ٿي، چاٽي واٽي هن انصاف جي گهر کـي عام بستيءَ کان چٽي ڌار ڪري رهيون هيون. ويتر ڪارو لوهي ڪڙن وارو غير ملڪي جهنگلو چڻ ته مڪون آلاري دڙڪا ڏيئي رهيو هو.

هن عدالت عاليہ ۾ ملڪ جي قانون جي پيچ-گهڙ ڪري چيبي، چٽي، فتوائون ثابت ڪيون وينديون هيون. هت قانون جي تشريح ٿيندي هئي. قانون کي وٽ-وڪڙ ۽ ور ڏنا ويندا هئا. اهي چيبيل،

چٽيل ۽ مرونيل سرونيل قانون معصوم شهرين جي مٿان پنجوڙ وانگر اچلايا ويندا هئا. لوهي جهنگلي ۾ جڪڙيل ۽ پٿر جي ديوارين ۾ بند ٿيل دماغن جا گول مول جملا گهولٽن. مائرين ۽ چراگاهن جي ڪليل هوائن ۾ ڏندي جي زور سان هلايا ويندا هئا. عدالت عاليه جي چوٽين مان اهي قانونن جا زنجير نڪري، وڃي ملڪ جي سرحدن ۾ کپندا هئا، ۽ سڄو ملڪ زنجيرين جي ڪڙن ۾ جڪڙجي لوهه ٿي ويندو هو.

اڄوڪي ڏينهن عدالت عاليه جي ٻاهران حمام ماڻهن جا اچي گڏ ٿيا هئا. ڏکيين ڏاڙهين ۽ ڏکهن وارن وارا تاڪرو جوان، چڻ ته الائي ڪٿان اچي ڪڙڪيا هئا. گرم هوا ۽ لُڪَ جي ڪري سيني جون ٻنون پڌل هيون. سندن اکيون ڳاڙهيون ۽ سندن زبانون خاموش هيون. سندن اندر ۾ اڌما هئا. ڪوسي جهولي ور ور ڪري عدالت عاليه جي ڀتين سان ٽڪر پئي کاڌا.

اڄ ڏينهن "جابلو شينهن" تي ڪيس هلڻو هو. سچ پچ به شينهن جهڙو مڙس هو ـ ڏکو ۽ قداور، لڱ مروڙ، رڪ جهڙو چيڙهالو. سندس ڏاڙهي، مٿي ۽ مڇن جا وار ڪڪا هئا. سندس سڄي بدن تي ڀوري ڀَڄ هئي. مائٽن سندس نالو "پشو" رکيو هو، پر جابلو ماڻهو کيس "پشو پاشا" ڪري سڏيندا هئا. سندس ڇاتي ويڪري، ٻانهون مضبوط ۽ ڳچي ڀريل هئي، ٽنگون جهڙا پپل پاوا، سندس ڪارين اکين مان شوخي، ضد، اڙڏائي، صاف گوئي ۽ لاپرواهي ظاهر ظهور چلڪي

رهيون هيون.

عدالت ۾ غير معمولي چرپر هئي. سپاهين جي اڇ وچ، هٿيارن جي چمڪ، قانون دانن جا ڪارا جبا ۽ اڇا ڪالر- پوتن وانگر اڇ وچ لڳي پيئي هئي. پوليس عملدار، شاهدن کي وري وري سمجهائي ۽ سيکاري رهيا هئا. عدالت جي پٺين جي اوٽ ۾ سيني جي سامهون ڪليو ڪلايو، ڌڙڪن ۽ دٻاون جي ڏم ۽ اکرن جي پيچ ڏاهه تي رهي هئي. ڏٺو وائنو ثابتيون ٺاهيون ۽ بنايون تي ويئون. قانون جا رکپال قانون کي مروڙي ۽ گهٽي رهيا هئا. ائين تي ڏنو ته عدالتي مشينري جي هڙني پرزن انصاف کي کهڻ لاءِ ٻڌي ڪئي هئي.

جج صاحب واري ٿلهي تي، وڏي گنبذ هيٺان، هڪ وڏي اڌ گول ميز رکيل هئي. ان جي پٺيان هڪ ڏگهي، ٽيڪ واري ڪرسي، جنهن جي مٿان فضيلت ماب جو فوٽو ٽنگيل هو. ميز تي وڏن وڏن ٿلهن ڪتابن جون ڏکيون ۽ پرواري ڪٻٽن ۾ اکيچار ڪتابن جون قطارون هيون. اوچتو چوبدار "خبردار" پڪاريو- ۽ هڪ ننڍڙو سنهڙو جج هڪ ننڍڙي بند دروازي مان نڪري، وچي ڪرسي ۾ پيو، ڇڻ ته ڪرسي ۽ ميز رکيو سندس بدن کي ڳڙڪائي ويون هيون، ۽ ڪتابن کٽي ڳيتر ڪان جهليو هئس. هن اکيون مچڪائي، هيڏي هوڏي نهاريو، ڪجهه ڪاغذ اٿلايا، ۽ "پشو" کي مخاطب ٿيو: "ڇا، توسان ناحق آهي؟ ڇا توکي ڦاسايو ويو آهي؟" پشوءَ کي ڇڻ ته ٻاهه وٺي ويئي.

ڏنو ڏيئي اٿيو ـ جي، ”ناحق آهي توسان ـ قاتل آهين تون!“ جج صاحب کان ڏرڙي نڪري ويئي، ڇڻ ته سندس راز فاش ٿي پيو هو. وائڙو ٿي جوابدار ڏانهن ڏٺائين، ڪتابن ڏانهن ڏٺائين، فضيلت ماب جي فوٽي ڏانهن ڏٺائين، عدالت جي ڍڳهين ديوارين ڏانهن ڏٺائين، ۽ ان ننڍڙي دروازي ڏانهن ڏٺائين جتان پاڻ ڪٽي وانگر نڪتو هو.

پشوءَ جي اها ننڍي هوندي کان ئي عادت هئي: جيڪي چئبو هوس، سو وري ڦهڪائي ڏيندو هو ۽ وري ان جي ابتڙ ڪري ڏيکاريندو. ننڍي هوندي ڪيس چوندا هئا ”تون شڪرگنج واري چوٽيءَ تي اصل ڪونه چڙهي سگهندين“ ـ بس پشو چٽنگ ٿي ويندو: چي، ”تون ڪونه چڙهي سگهندين!“ پوءِ ته سيني جي ڏني، ڇلانگ ڏيندو، ريڙهيون پائيندو، لٽڪندو، وڃي چوٽيءَ تي پهچندو هو ـ وري سهڪندو لهندو ۽ لهڻ سان لڙهه ڪيو، ان ماڻهوءَ تي ڪاهي ايندو ـ پائيندو ته ڪيس دسي، ڪيرائي، گهٽا ڏيئي، چوي ته ”ڏٺءِ! تون ڪونه چڙهي سگهندين.“

سندس اٿڻ ويهڻ، ڪاڻڻ پهرڻ، ڳالهائڻ ٻولهائڻ سڀ کهرو هو. جيڪي آيس، منهن تي وهائي ڏيندو ـ مڙڻ وارو مڙس ئي نه هو. هڪ دفعي، هتو تتو، رئيس گل خان جي اوطاق وٽان لنگهيو. اچ ڪان ساهه، ٿي ويس. نه ڪيائين هم نه تم، سڌو وڃي رئيس جو ڪلاس ڪنيائين. سيني کهٽوئي ”متان متان“ ڪيس،

پر هيءُ يار به نئي گلاس چاڙهي ويو. اتي ئي گلاس اونڌو ڪري چيائين ته ”ادا چو، ڪو ڇُهڙي جو گلاس هو چا؟“

پٺو قدرت جي هڪ اڻ گهڙيل تخليق هو. ننڍي هوندي کان ئي چيڳرو، الڙ ۽ ارڏو هوندو هو. هو پهاڙن ۾ ڄائو ۽ پهاڙن ۾ پليو: بس پهاڙ هئا، پٿر هئا، ۽ پٺو هو— اپا آيا جيئرا جاڳندا پهڻ. رڍون ۽ پٺو به چڻ ته چرندڙ پرندڙ پهڻ هئا- پهڻن جي پيٽ مان نڪتل تازا ٻچڙا!— پهڻن جي اوٽ ۾ ۽ پهڻن جي مٿان وتندا هئا ڊوڙندا ۽ ٽپندا. ائين ٿي معلوم ٿيو ته پهڻ، پٺو ۽ رڍون هڪ ئي شَي هئا، هڪ ئي هوا هئي، هڪ ئي زمين ۽ هڪ ئي پاڻي، جنهن هزارن ورهين کان هن ماٿريءَ ۾ ماڻهو، مال ۽ آنءُ پئي پيدا ڪيا.

پٺو ائين وڏيو جيئن ڪو خشڪ جابلو ٻوٽو پٿرن مان ڦاٽي نڪتو هجي. ڳاڙهو پٿريلو رنگ، پورا جهنڊولا وار— ڳليليءَ سان وتندو هو پٿر چٽيندو ۽ ٻٽير ماريندو هڪ جيڏن سان وڙهندو ليٽندو، ليٽڙندو پچندو ۽ ڊوڙندو. ڏسندي ڏسندي، جوان ٿي ويو— ته بس جهڙو يار!

پٺوءَ جي ذري ذري مان زندگيءَ جا آثار پيا ٽپڪندا هئا. اصل مات ڪري نه وهندو. ڪنهن کي چڪ، ڪنهن کي چهنڊڙي، ڪنهن کي رهڙ، ڪنهن کي چهڙ— پيو اچلون ڏيندو ۽ ڇلڪندو. سندس اکيون پيئون چمڪنديون هيون. پورهئي مان مزو پيو ايندو هوس.

رحمدل بہ هڪڙو ئي هو. پاڻ ڏي مهڙ هونديس، تہ جهٽ پشيمان ٿيندو. هڪ ڏينهن ماءُ کي گهٽ وڌ ڳالهايئين – پوءِ تہ ڳوٺ ڇڏي ڀڄي ويو. سڄو ڏينهن گهر نہ آيو. وتيو لڪن ۽ ٽڪرن ۾ هلندو. لڙيءَ اڌ رات جو گهر آيو. ماڻس اوسيڙي ۾ چلهہ تي ويٺي هئي. چلم ٺري ويئي هئي. پشو ماٺ ماٺ ۾ چلم تيار ڪري، نڙ آڻي ماءُ کي ڏنو ۽ پير ۾ ويهي رهيس. ماڻس سندس وارن ۾ آڱريون ڦيڻ لڳي ۽ پشو سندس پاسي ۾ سمهي پيو.

پشوءَ پيار بہ ڪيو. رئيس جي نياڻيءَ گلناز سان. اکيون چار ٿي ويس. سندس لڱن ۾ سيسرات پئجي ويا. ڳلن ۾ ڪوساڻ ۽ وار وار ۾ لهس. بت بڇجي ويو. زندگيءَ جو وهڪرو جو سندس لڱن ۾ پيو سرڪندو هو، يڪايڪ بند ٿي ويو. هن جي طبيعت جو وٽ پڪڙ وارو طوفان ويڙهجي سيڙهجي، ننڍڙو ٿي، وڃي ڪنهن ڪنڊ ۾ لڪو. ڏينهن جا ڏينهن، اڪيلو ئي اڪيلو، بستي کان ٻاهر سڪل وڻن هيٺيان خشڪ گاهہ لتاڙيندو وتيو. سياري جون ٿڌيون هوائون ۽ اجڙيل کيت کيس همدرد ۽ همخيال معلوم ٿيا.

هڪ ئي ڏڪ سان جبلن جي چوٽين کان ٿيندو، تارن جي دنيا ۾ اڏامڻ لڳو. ڄڻ تہ ڪو ازل جو آواز کيس اچا بہ اڳيرو سڏي رهيو هو. ماڏري ۽ نهر ۽ کيت ۽ خود پشو سڀ هيٺ پٺرن ۾ ئي اٽڪيا رهيا. پر سندس پيو ڪجهہ، هوائن ۽ آسمانن ۾، ستارن

ڪان ٿيندو، مٿي ئي مٿي، اڏامندڙ رابيل وانگر، حسن جي طرف، ٻنا اٽڪ، لس ئي لس، ٽرندو ويو. پشوءَ جي هن اڏند ڪٽوليءَ کي سندس سنگتين ڇڪي هيٺ آنِي، حقيقت جي ڪنڊن سان زمين جي تهه تي جڪڙي ڇڏيو. ڪيس ٻه ٽي ٽڦون وهائي ڪڍيائون - چي، ”گندي اوڏي وڃي گهر ويهه.“ پشوءَ جا نشا ئي ٽٽي ويا. گهر لڏي ويس. ڪاوڙ مان وڏ ڏيڻ وڏيون ٻرانگهون پريندو، اچي رئيس جي حويليءَ وٽ نڪتو. وجهه وٺي گلناز جون ٻئي ٻانهون ڪٺي جهليائين - چي، ”ڏيڻ منهنجي آهين.“ گلناز جون پياسي اکيون، ڏگها ڏگها ساهه ۽ ڏرو ڏرو بدن، پشوءَ جي هر سوال جو وڻندڙ جواب هئا. پشوءَ جي آسماني پيار واري اڏامندڙ رابيل پوريان پير ڪيا. سندس سگهڙ هوا ٿيندي ويئي. سندس نرم ۽ نازڪ پکڙا ڪومائجي ڇڻندا ويا. باقي سڪل ڏانڊي اچي پٽرن ۾ پيئي، جنهن کي وقت جي گهوري ۽ کهري ڇڪيءَ پيهي ماري دنيا جي ذرن ۾ گهوهي ۽ گاري ڇڏيو. پشوءَ جي پٽريلي طبيعت وري اوج تي اچي ويئي. گلناز وٽان موٽي، ڪنهن جون ٻانهون مروٽيائين، ڪنهن کي جهلي ڏونڌاڙيائين ۽ ڪنهن کي ڪلهي تي ڪٽي ڦيريون پارايائين. پنهنجي سنگت سان وڏا وڏا ٽهڪ ڏيئي کليو، سندس هڪ هڪ ٽهڪ سان ڇڻ ته غم جو هڪ ڇميل ٽڪرو اندر مان نڪري، ڦهڪو ڪري، وڃي ٿي پٽ تي پيو.

رئيس جي، شروع ڪان وٺي، پشوءَ سان نه پيئي

هئي. پشو هر وقت پيو پنهنجين سنهڙين ٻورين مڃن کي وتيندو هو. رئيس کي ڏاڍا جڪ ايندا هئا. چي، ”ٻاڙي-بيڪار، تون ڪهڙي لات جو پٽ آهين، جو وتين ٿو مڇون وتيندو!“ پشو پڙڪو ڏيئي اٿيو- چي، ”ٻاڙي آهين تون! بيڪار آهين تون!“ پوءِ ته هنگامو مچي ويو. پشوءَ تي چڙهي ويا. پشو به ٻن ڄڻن کي سٽيندو ڪٽيندو نڪري ويو.

رئيس هاڻي ڦوڪون ڏيڻ ۽ ڏنگ هڻڻ لڳو. ڪنهن کي ٻڌائڻ، ڪنهن کي مارائڻ ۽ ڪنهن کي لڏائڻ؛ آزار مچي ويو. صدين جي بيٺل سماجڪ ٻاڻيءَ ۾ رئيس جي ٿاڦوڙن ڏب مچائي ڏني. پشوءَ پنهنجي ساٿين کي انهيءَ ڏونڊ ڪان ڪڍي ٻاهر ڪيو. چي، ”هڏ هڻون اسين، پنيءَ اگهاڙا رهون اسين؛ پوءِ به اسين ڪميٽا ۽ رئيس چڱو مڙس؟ چڱا مڙس اسين آهيون؛ رئيس ناهي.“ پشو نه ڊڄڻو هو، نه سست. رئيس جيستائين سنيري ئي سنيري، تيستائين پشوءَ ڪيترائي اڙٻنگ جوان پنهنجي پاسي ڪري ورتا. نئون خون ۽ نوان امنگ! چي، ”کيت اسان جا آهن، ڪاريز اسان جا آهن. اسين سيڪجهه آهيون. اسان جي آڏو ڪونه اچي.“

رئيس باه ٿي ويو. پوڙها پوڙها وائڙا ٿي ويا. هت ٺوڪي پنچات گڏ ٿي. ملا فتوا ڏني-چي، ”اوهين ڪافر آهيو. توهان جي جنازي نماز جائز ناهي. توهان کي غسل ڏيڻ روا ناهي.“ نوجوان سڀ اٿي کڙا ٿيا-

چي، ”ڪافر تون آهين. غسل توکي نه ايندو.“ وڏيرڪي پنهنجن پٽن جي ماڙيءَ وانگر ڊهي، وڃي پٽ پيئي.

رئيس ٻاهه ٻاري ڏني. اناج ڪجي ويا. گهر سڙي ويا. کيت اجاڙ ٿي ويا. ماڻهن ۽ ٽينڊڙ مائرون ڏتڏيءَ ڇالوَ مان ڪڍي، لُڪَ ۽ لُوءَ جي حوالي ڪيون ويئون. بس ائين ڏسي ”نظام حيات“ کي آکوڙيندڙ، پنهنجي آکوڙڻ جو سامان پيدا ڪيو ــ انڌا ڌنڌ، ٽڪڙو ٽڪڙو ــ وڏي ٻـي چيڻيءَ سان. پوڙهن پشوءَ کي ٿاهم لاءِ سمجهايو. پشو خفي ٿي، ٻئي هٿ ڪمي ڪوليا. چي، ”اچا ته ٿا چئو ته رئيس چڱو مڙس آهي؟ ڪنهن سان ٿاهه ڪجي! ڇا تي ٿاهه ڪجي!“

پشوءَ حڪومت جو سهارو وٺڻ چاهيو. سوچيائين ته ڪا انڌير ننگري ته ڪانهي! نيٺ به ته ملڪ ۾ قانون آهي. ڪيس اميد جو ڪرڏو نظر آيو. هن شهر وڃڻ جي پڪ ڪئي.

پشو پهريائين سڌو لالي محمد دين وٽ ويو. هو حاجي هو ۽ حافظ هو. ڳوٺ وارن کان پيشگيءَ تي اناج ۽ مکڻ وٺندو هو. پشو کانئس قرض گهريو، پر لالو صفا چڙي ويو. چي، ”اوهين لاهي پائي بي حياءَ ٿي بيٺا آهيو. نه نند وڏائيءَ جو ادب، نه چڱي مڙس جو لحاظ. رڳو ڏنڊي جي زور تي ليڪو لنگهي ويا آهيو. ڪير اوهان چورن ڌاڙيلن کي پئسو ڏيندو!“ پشوءَ جا ٽاڪ لڳي ويا. اندر ئي سڙي ويس: ڏند

ڪرتي، لوڙهہ ڪٿي آيي ڪيائين. چيائين تہ ”چور! ڌاڙيل! بي حياءَ، ڏون جڏهن هتي آيو هئين تڏهن تو وٽ ڇا هو؟“ لالو ڏڪڻ لڳو. جهٽ ڙهين ڏهين جا پہ نوٽ ڪڍي ڪٿي پدوءَ جي هٿ ۾ ڏنائين. پشوءَ نوٽن کي مروڙي سروڙي ڪٿي لالي جي منهن ۾ هنيو، ۽ پويان پير ڪيائين. سوچيائين تہ هن ڪم ۾ پئسا پنهنجن ڪان ئي وئبا، نہ ٻين ڪان. هڪدم ئي چار رڏون ڪاهي شهر روانو ٿيو.

پشو اتي پهتو جتي گند جا ڍير، ڪارخانا ۽ دونهان، شور ۽ غل لڳو پيو هو. گهٽيون ۽ رستا ايترا، جو پتو ئي نہ پوي تہ ڪٿان آيا ۽ ڪاڏي ويا. نہ وري ڪو پورو ڏس ئي ڏئي. هرڪو پنهنجي شخصيت ۾ ئي وچڙيو پيو هو. سيڪو وٽ پڪڙ ۽ پيچ پڃان ۾ پورو ائين ٿي ڏنو تہ ڪنهن وڏي مڪار ۽ چالاڪ ڪيڏاريءَ، ڪنهن خاص ۽ ناپاڪ مطلب ڪاڻ، هن سڄي شهر کي، انجڻ وانگر ٿي هلايو؛ جنهن انجڻ جا پرزا ۽ ڪلون، هي موڳا ۽ بي جان ماڻهو هئا. انجڻ جي رٿ ۽ ڪٽ ڪٽ ۾ ڦيري، جڏهن هي انساني نٽ ۽ بولٽ طاقت ڇڏي، گرگهلا ٿيي ٿي ويا، تہ مشين جي تيز رفتار مان ٽٽي، زور سان وڃي ٿي پٽ تي ڦهڪو ڪيائون ــ جتي ڇپا ٿي ڪنجي ڪنا ٿيي ٿي ويا...

پشو اچي هڪ نام ڪنئي ليڊر وٽ نڪتو. کاڌيءَ جا ڪپڙا، کاڌيءَ جي صدري، ڪاري عينڪ ۽ لڪڻ هٿ ۾. فرينچ ڪٽ ڏاڙهي، ڇڻ تہ سرٽيفڪيٽ ٿي

مهر. مٿان ڪچ ۾ تيلهو، چڙهي منڍيءَ تي ٽڪ. ڪمرو سهڻو سينگاريل ۽ در تي ٽانگو هڪيو حاضر. پشوءَ پانيو ـ ڪنهن غلط هنڌ اچي نڪتو آهيان. اچا اڳيرو وڌيو ته ليڊر صاحب واڪو ڪري کيس ٻاهر ترسڻ لاءِ چيو. نيٺ کيس اندر گهرايائين. حال احوال وٺي، کيس لمبو ليڪچر ڏنائين. چي، "ميمبر ٿيو. شاخ قائم ڪيو. چندو گڏ ڪيو. ننڍن ڪاتيدارن سان نهي هلو. ڏسو نه، اوهين سچا آهيو، اڻ جاڻ آهيو، بکيا آهيو، بي وس آهيو........." ۽ الائي ڇا ڇا چئي ويو. پشو ڪجهه نه سمجهي سگهيو. نيٺ ليڊر صاحب کيس دلداري ڏيئي، ٻاهر ترسايو. چي، "درخواست لکائي وٽ. مڙيئي چڱي ٿيندي." پشو اچا ٻاهر ڏي وڃو هو، ته رئيس گل خان اچي ٽڪاءُ ڪيو. بنا هٽڪ سڌو اندر هليو ويو. ليڊر صاحب کيس کلي کيڪر ڪئي. يارانا ٺهڪ ڏنائون. رئيس سئو روپيه چندو ڏنو، جو ليڊر صاحب جي صدريءَ ۾ غائب ٿي ويو. پشوءَ سٽ ڏيئي اٿيو، ڏندئي ڀڪوڙجي ويس. چيائين، "ڀاڙي! سچو! بکيو! بي ايمان!"

پشو هڪ وڪيل وٽ ويو. وڪيل صاحب ننڍو نينٽو جوانڙو هو. ڀئي مشڪيو. چي، "يار اسين ته پيٽ جا پوڄاري آهيون. اميرن مان ٽڪا ڪونه وٺنداسون. اڻ پڙهيل ۽ ابوجهه ٿي اسان جو شڪار آهن. هي ڪلم ۽ غاليچا سڀ ٺڳيءَ جو ٺاهه اٿئي. ملڪ جي قاعدي موجب تنهنجي ڪابه مدد ڪانه ٿي سگهندي.

في ڏين تہ ڪوڙو ڪيس ٺاهي ڏيانءِ. پوءِ ڪٿي تنهنجي قسمت. اوهان جي مصيبت، اسان جي ڪمائي. بي مدد مون وٽ ڪانہ ائيي. نڪو مان واندو آهيان." ڪيڏي نہ مڪاري هئي هن جي عاف گوئيءَ ۾! خود فريبيءَ جي انتها! جهل جو ڇيهہ! پشو چپ چاپ اتي ڪڙو ٿيءُ بي دليو، ڊڄندو، رڙهندو اچي هڪ ٻئي وڪيل وٽ نڪتو. وڪيل صاحب اڌيڙ عمر جو هو. سندس ڪٻٽن ۾ قانون جي ڪتابن کان وڌيڪ مارڪس ۽ لينن جا ڪتاب هئا، فلسفي ۽ ادب جي ڪتابن جا ڍير. هن جا ڀرون البت ڇيرو چڪيل هئا. سندس ذرڙ ۾ هرهر گهنج پئي پيا. سندس مٿو اڌ تائين گنجو هو. هو سنهو سڪڙو هو. ڳاڻهايائين ٿي، تہ نظرون هيٺ ٿي ڪيائين. هرهر هٿ پئي مهٽائين. اندر جي اڻ تڻ ماس ٿي ڪوري ويئي هيس. سندس ٿڪل ۽ گهنجيل اکيون نااميديءَ، بي وسيءَ ۽ مونجهاري جا ڏ ٻا هئا. پشوءَ جي ڳالهہ ٻڌي، چڻ تہ خفي ٿي ويو. ڊگهيون سنهيون ٻانهون ڪري ميز تي رکيائين. ٻنهي هٿن کي موڙي، واچن کي هيٺ مٿي ڊرڪائي، ڪٿي سوال ڪيائين: "پوءِ چا ڪجي؟" گهڙي کن وات ڪليل ٿي ڇڏي ڏنائين. پوءِ گهٽوئي ڪجهہ چئي ويو — چي، "اوهين اڻ پڙهيل آهيو. اڻ چاڻ آهيو. ڪجهہ نٿا ڪيو. پڙهڻ کان سواءِ ڇا ٿيندو؟ اوهين ناسمجهہ آهيو. اوهان تي ظلم ٿيندو رهندو. امير جو غريب تي، ڏاڍي جو هيٺي تي. هيءَ قاعدو آهي. اوهين

مظلوم آهيو، چريا آهيو- هيٺا آهيو........" پشو، ٽپ ڏيئي اٿي ڪڙو ٿيو. سندس اکين ۾ شرارت ڀرجي آئي. هٿي ٽريون ميز تي ڪوڙي، ديو والگر وڪيل صاحب جي مٿان ٿي بيٺو. وڪيل صاحب هيسجي ڪرسيءَ ۾ جهڪي ويو. اکيون مچڪائي پشوءَ ڏانهن ڏٺائين. پشو ساڻس اکيون ملائي چيو ته، "چريو آهين تون! هيٺو آهين تون! ظلم آهي توسان!" اديب صاحب جي لوڙهه ۾ چڙ ته ڪنهن مترڪا هٽي ڪڍيا- هڪ ...ٻ...ٽي. هو ڪرسيءَ ۾ ڏرڪندو ويو. ڪنڌ لوڏي لوڏي ڪتابن ڪي ڏٺائين. ڏاڍيءَ جهڙين رڳن سڄيل ٻانهن ڏانهن ڏٺائين. چڙ ته خاطري ٿي ڪيائين. پوءِ اجا به ڪرسيءَ ۾ جهڪي ويو.

پشوءَ کي ڏاڍي ٻچان آئي. هيانو تي تور ٿي پيس، چڙ ته الٽي پئي آيس. گهڙيءَ کن لاءِ دل شڪستو ٿي پيو. خيال ڪيائين ته هي ليڊر، وڪيل ۽ آفيسر سڀ رئيس سان ملت آهن. دانهن ڪنهن کي ڏبي؟ سوچيائين ته، "بين تي ٻاڙي اسين ته پاڻ تي ظلم پيا ڪيون- ظالم اسين پاڻ آهيون....." پشو اهو سوچي ڏاڍو خوش ٿيو. چڙ ته ڪو سچو هيرو لڌو هئائين. سندس دماغ تڪڙو تڪڙو ڪم ڪرڻ لڳو- "هي رئيس ۽ ليڊر ته رحم جوڳا آهن، پنهنجي ڪڌ پاڻ پيا ڪوٺين." پشو سوچيندي، سوچيندي، شهر جي ٻاهرئين حصي ۾ اچي نڪتو، جتي رڳو ڪارخانا هئا. هن شور ٻڌو، ڏٺائين ته هزارين غريب اٿي ڪڙا ٿيا هئا، سندن

هٿن ۾ جهنڊا هئا، متڙڪا هئا ۽ پڻ ڊانڊا. هو نعرا هڻي رهيا هئا. سندن اڳواڻ هڪ ٽڳڙي پوش هو، هو بلند آواز سان چئي رهيو هو: ”هنن ڪلن جو ساهه اسين آهيون، هنن ڪارخانن جو روح اسين آهيون ۽ اسان جو پگهر موتي ڏو ناهي. اسان جو پورهيو املهه جنس آهي ــ موڙي آهي، سرمايو آهي. اسان جي گڏيل طاقت اڻ کٽ آهي، جا ڪنهن ڪچري ۽ اڻ پوريءَ ورهاست کي لوڙهي ۽ پوڙي ڇڏيندي......“

پشوءَ جي ڇاتي ڦوڪجي ويئي. سندس نسون ڦنڊجي ويون. سندس اکيون چمڪڻ لڳيون ــ ڄڻ ته ڪو نئون تڏو دوراني ڪرڏو سندس بدن ۾ ڀڙهندو جذب ٿيندو ويو. پشو اتي ڏينهن جا ڏينهن رهي پيو. نون اميدن ۽ نون امنگن سان ٽمٽار ٿي، هو ڳوٺ ڏانهن واپس وريو.

پوئين سج پٽرن. کيتن ۽ ڳوٺن کي ڳاڙهو ڪري رهيو هو. پشو هڪ ڇپ تي چڙهي بيٺو. ڳوٺاڻن جا ڊنب سندس چوگرد بيٺا هئا. پشوءَ جو وار وار کڙو هو. چوڌاري ڦري ڏٺائين. سندس هٿ ۾ لٺ هئي. وڌي جو ان کي زور ڏنائين، ته اڌ مان ڀڃي پيئي. ڄڻ ته اڌ وهي ڪاڏل پراڻو نظام ترڙڪو ڏيئي ٽٽي پيو. پشوءَ ٻئي مٺيون مٺي ڪنديون ــ ”ڇا اوهين هيٺا آهيو، ڇريا آهيو، ٻڪيا آهيو، بيڪار آهيو؟ ياد رکو اوهين انسان آهيو. اوهان درياهه موڙي ڇڏيا. اوهان ٽڪر ٽاڪي ڇڏيا. اوهان پٿرن مان اَن پيدا ڪيو. اوهان ڏوٽ زمين کي آکيڙي، ڪانئس زوريءَ ڳل ۽ ٻوٽا

چٽايا. اوهان جبلن جي پيٽ مان پاڻي ڊوهي ڪڍيو.
اوهان جنهن تي وار ڪيو، تنهن ڪنڌ نوايو. فرشتن
اوهان کي سجدو ڪيو. قدرت اوهان جي ٻانهي آهي.
اوهان پورهيت آهيو، پيدا ڪندڙ آهيو. پورهيو بادشاهه
آهي. اٿو ته اسين واڳون وٺون. اٿو ته وڻ ورچ
ڪريون. اچو ته سڀني کي خوشحال ڪريون. اچو ته
ڏار ۾ ٽڏڪار ڪريون. اچو ته آن ۾ ميوي جا انبار
لڳايون. اچو ته ماڻهن ۾ سندن ٻچن کي ٻي اونو ڪريون.
اچو ته انسانيت جي واڏاري جي ڏڳ کي صاف ڪيون،
ڪنڊا ۾ ڪرڙ ٻڙي اڇلايون. اسان جي آڏو ڪو نه
ايندو؛ جيڪو ايندو ڪک پن تي ويندو، لڙهي ويندو.
اسين ڪڏهن نه هٽنداسون. اسين ڪڏهن نه مرنداسون ـــ
چو ته اسين ماڻهو آهيون ـــ پورهيت آهيون!"

ڳوٺاڻن ۾ سيءَ پئجي ويو، سندن رت ۾ ولولو
هو. پشوءَ جو هڪ هڪ جملو سندن بدن ۾ نئين نئين
خون جي پچڪاري هڻي رهيو هو. ڪيترائي اڙٻنگ
جوان اچي پشوءَ جا ٻانهن ٻيلي ٿيا. پشوءَ جي آڏو
راهون کلي پيئون. هيءَ نئين چٽنگ واچوڙي وانگر
وچڙنڌي ويئي. جابلو جوانن جا جٿا پشوءَ سان ملندا
ويا. غارن ۾ چُرن ۾ هٿيارن جي جهنڪار لڳي ويئي.
هڪ اونداهيءَ رات جو، ڏکڻ ۾ ور وڪڙ غار
۾ ساٿين صلاحون ڪيون. منجهائن هڪ الڙ جوان هو،
جنهن کي مس مڇن جي ساول ۾ ڏاڙهيءَ جي ريهه لٿي
هئي. سندس هٿ ۾ گراٽ ڦر واري چمڪندڙ ڪهاڙي

هئي. ڪنڌ هيٺ ڪيو، هڪ پٽيءَ ڪاليءَ جون چيتيون پئي لاٿائين. تيڏيءَ اک سان نهاري چيائين ته ”دير ڇا جي آهي؟ رئيس جي سسي......!“ ائين چئي ڪالي ڪپي ۾ اڏ ڪيائين. چي، ”کهر ۾ گدام رکو هڪ تيليءَ جو ڪاج آهن.“ سيٺي ولي واه واه ڪئي. پشوءَ جي نرالي طبيعت کي اها ڳالهه اصل نه وڻي. چڙهي ڏيئي سيٺي کي چپ ڪرايائين. ڪڙڪو ڪري چيائين ته ”ڇا اسين به رئيس آهيون، جو ڪيٽ ساڙيون ۽ ماڻهو ماريون؟ اسين نه خوني آهيون، نه ڏاڙيل آهيون. جو پنهنجي پيرن تي پاڻ ڪهاڙو هڻون؟“

پشو آرام سان ماڻهو گڏ ڪندو رهيو ۽ طاقت وڌندو رهيو. کين سمجهائيندو ۽ سيکاريندو رهيو. جدا جدا ماڻهن جا جوان پشوءَ وٽ ايندا رهيا ۽ نوان امنگ ۽ نوان خيال کڻي پکڙندا رهيا.

گلناز پانيو ته پشو بس سندس ئي پوڇا ڪندو، پر ويچاري تڙپندي رهي. ڏينهن جو اميد ۽ رات جو انتظار. هن پشوءَ تي حق تي پانيو. هن ئي ته پشوءَ جي ٽوٽ دل ۾ پيار پيدا ڪيو هو! هن نٿي چاتو ته اهو پيار وڏي هڪ چشمو بڻجي چڪو هو، جنهن مان ڪيترن ئي اجڙيل غنچن سرڪيون ڏي ڀريون. ويچاري نياڻا موڪلي موڪلي ٿڪجي پيئي. پشو نه اچتو هو، سو نه آيو. ڪيس پشوءَ جا اکر ياد پيا. ”نازو، اڄ ته دنيا کي پيار ڪرڻ سيکاريون“— اهي اکر سندس ڪنن ۾ وڄڻ لڳا—”نازو اڄ ته دنيا کي

پيار ڪرڻ سيکاريون!" نازو بيتاب ٿي، اٿي. واقعي ضرورت هئي دنيا کي پيار سيکارڻ جي! هوءَ وڃي پشوءَ ۽ سندس سائين سان ملي.

پشو ۽ نازو، عورتون ۽ مرد، اتساهه ۽ امنگ سان، ماتڙين ۽ گهرن کي گلزار ڪرڻ لڳا. گڏجي اپائڻ لڳا ۽ گڏجي کپائڻ لڳا. وڏيرپ ۽ وڏائي واءُ ٿي ويئي. پورهيتن جي پنچات اڳتي وڌڻ لڳي. پنچاتي دڪان ۽ پنچاتي اسڪول کلي ويا. ڪبڏي ۽ ڪشتي، ملهه ۽ ونجهونيءَ جا مقابلا ٿيڻ لڳا- سندن چهرا چمڪڻ لڳا. ٻارڙا کلڻ ۽ کيڏڻ لڳا. سادن سودن ماڻهن جي هڪ سادي سودي اڏاوت ڪڙي ٿي ويئي. پورهيتن وڏي اتساهه سان هيءَ اڏاوت جوڙي هئي، جنهن ۾ ٽڏيون هيرون ٿي لڪيون ۽ ڪندون ۽ ڪير ٿي ورهايا. هنن پنهنجن شخصي نفعن کي ڪُٺي، ڏمڪ هڻي، هن اڏاوت جي پيڙهه کي پڪو ۽ پختو ڪيو هو. ان جو گارو، پگهر ۽ پيار سان ڳاهيو هو. انساني محبت ۽ ٻڌيءَ جي هن سادي ۽ سهڻي ڪوٽ سان رئيسن گهڻا ٽڪر هنيا، پر ڪوتاڻا پنهنجي هن تخليق جي بچاءَ ۾ سر ڏيڻ لاءِ تيار هئا. سچ ته تخليق مٿي ته خالق ممو- نقش ويو ته نقاش جيئي ڇا ڪندو؟ گهر ڊٺو ته سرون ۽ سروتا ڪيئن رهندا- رهي ڇا ڪندا.

حيوانيت ڦتڪڻ ۽ ڇرڙيون هڻڻ لڳي- وڏيرن ۽ وياج خورن، ناڻن ۽ ساندن وانگر ڪوتاڻن جي ٻڌل ڪوٽ ۾ ڏرڙ ۽ ڪوهڙا ڪوتڻ گهريا، پر پشو ۽ پنچات

سندن ڏند ٽوڙي ڇڏيا ۽ چنبا ڀڃي وڌا. پهرين ڪئير پنهنجي بهشت مان نڪري پرائي دوزخ ۾ ويندو! رئيسن هٿ پير هلائي جيهه ڪيو، ۽ نيٺ وڃي شهرن ۾ پناهه ورتائون. پشوءَ جي طاقت وڌندي وئي ۽ ڳوٺن جا ڳوٺ ويا سندس پيار ڀريئي پيغام جي لپيٽ ۾ ايندا. مانڊيئرن سبز ۽ سايون ٿي ويئون. اناج ۽ ميوا جام ٿي ويا. پيار ۽ امن جون هيرون ٿي لڳيون. انسانيت ٽڙندي رهي.

اخبارن وڏيون وڏيون سرخيون ڏنيون. ماڻهن "جابلو شينهن" جا ڪارناما وڏي دلچسپيءَ سان پڙهيا. اديب ۽ عوامي ليڊر کيس "هيرو" سڏڻ لڳا. رئيسن سيٺين ۽ سندن حڪومتي پالڪن ۾ ڏرٽلو پئجي ويو- چي، "پشو باغي آهي، چور آهي، ڌاڙيل آهي، ڪافر آهي!" رياست جو جاسوسي کاتو وٺ- پڪڙ ۾ لڳي ويو. ائين اچي مڙيا، جڻ مکيون ڀوڻنديون ٿيون. نوس نوس شروع ٿي وئي- هر خوشبوءَ کي خطرناڪ سڏيو ويو. ڪوڙيون رپورٽون موڪليون ويئون- ويچارا رپيو روز ڪئنڊڙ سپاهي پهلا ڇا ٿي ڪري سگهيا، ڇا ٿي ڏسي سگهيا. ڪاغذي رپورٽن جي ڍڳين مان هڪ وڏو خيالي بدبدو ٺاهي، مينهن بڻائي، فوجي ڪارروائيءَ جو حڪم ڪيو ويو. مڪار ۽ ڪانئر ٽوابن پيار ۽ محبت جي ڪوٽ کي ڪيرڻ لاءِ پائرن کي پائرن سان ويڙهايو. پنهنجا پنهنجن سان ٽڪرايا. وطن جا فوجي پائر هڪ هموطن ڳوٺاڻي تي پلٽجي پيا. بي ضمير اخبارن

وري ٻه وڏيون سرخيون ڏنيون ۽ فوجي ڪارنامن جي ساراهه ڪئي.

پشو بي خبر نه هو. هن کيت ۽ گهر ساڙائڻ نٿي گهريا. هو کيتن جو ۽ ڦلن جو، مائرن جو ۽ سندن ٻچن جو رکپال هو. هن ڳوٺ وچي مٽي لاهن تي ٻڌايا. ۽ پوءِ پنهنجا ساٿي وٺي اڳيرو وچي لڪ جهلي ويٺو. رات جو وڳڙو، ڪاري ٻاٽ اونداهه، پهاڙ ۽ پهڻ، پشو ۽ ڳوناٺا، صدين جا ساٿي ۽ پراڻا حال ياٺي، هڪ ٻئي جو ڏي ۽ اچهو تي هڪئي دشمن جي مقابلي لاءِ ٻانهن ٻيلي تي بيٺا. جبلن ۽ ماٿرين جا اپايل جوان، رائيفلون ڪٺي پهڻن کي ڍال بنائي ڇپي ويهي رهيا.

آڌيءَ رات جو رياستي فوج اچي لانگهائو تي. جابلو جوانن ڌوڙيو لائي ڏنو. انسانيت ۽ حيوانيت جو ٽڪر ٿيٺو هو سو ٿي ويو. صدين جا خشڪ پٿر رنگجي لعل ٿي ويا. فوج ۾ ٻاڪر ڪٺو پنجي ويو. هو پکڙن وانگر پڇڻ لڳا. انسانيت اڏول، بلند ۽ مٿاهين رهي. خريد ڪيل جسم، ”جسم“ جي ئي بچاءَ ۾ محو رهيا. لڪي ڇپي، پهڻن کي آڏ بنائي، سر جو سانگو رکي جوابي حملو ڪري ڏنائون. ڇتي ويڙهه ڇڙي ويئي. فوجي بم پٿرن کي پٽون ڪري رهيا هئا. گولين جي بوڇاڙ ۽ دونهين جا ڪڪر هئا.

ڳوناٺي نازو، ٻاٽيءَ جي ڪلي ۽ باروت جو تيلهو ڪنيو، پٿرن ۽ پهڻن تي ڊوڙندي ٿي رهي. هڪ هنڌان ٻئي هنڌ، هرهر ڦري پشوءَ وٽ ٿي آئي- ۽ وري ڪنهن

زخميل جي دانهن تي پڳي تي ويئي. گولين جي مينهن ۾ سندس همت ۽ همدردي، سادگي ۽ سونهن، پيار ۽ فرض، ڪنوڻ وانگر تجلا ڏيئي رهيا هئا.

گهمسان جي لڙائي هلي رهي هئي. پويون پهر تي چڪو هو. پورهيت پورهيتن سان وڙهي رهيا هئا. مزورن جو ٺاهيل بارود مزورن کي ساڙي رهيو هو. سندن مشترڪ دشمن، ڪارو ۽ ڪوجهو، وڏين ڏاڙهن وارو، شيطان مثل، دونهي جي ڪڪرن ۾، ڪکيون هڻي رهيو هو. نتي چاڏائين ته "ڪارائينڊڙ ۽ ڊڪائينڊڙ" هٿ کي، نانگ وانگر ڏنگي رهيو هو.

پشو پنهنجو بارود خلاص ٿيندو ڏٺو. هن پنهنجا ستٽ جيترا ماڻهو مرندا ڏٺا. ڪيس ڪيٽ بچائڻا هئا. مائرون ۽ آئندي جون اميدون بچائڻيون هيون. انسانيت جو جهنڊو اوچو رکڻو هو. نئون نياپو ڪنڌ ڪڙڇ ۾ پهچائڻو هو. انسانيت جا پيغمبر سلامت رکڻا هئا ۽ جنگ جاري رکڻي هئي. سڀ ڳالهيون ڳڻي، هن هٽڻ جو حڪم ڏنو. رڳو ٿورڙا ساٿي پري پري ڪري بيهاريائين، جي رائفلون چوڙيندا رهيا—جئن دشمن دوکي ۾ رهي. بيا ساٿي، خاموشيءَ سان زخميلن کي کڻندا، غارن ۽ چرن ڏانهن روانا ٿي ويا. هاڻي اٺ نئو جانباز وڃي بچيا. پشو اشارن سان هڪ هڪ کي واپس موڪليندو رهيو. نيٺ وڃي ٽي ڄڻا رهيا—پشو، نازو ۽ سندن هڪ ويجهو دوست شيرل. ٽيئي ساٿي لاڳيتو جدا جدا هنڌن تان گوليون چوڙيندا رهيا.

رات، دونهون ۾ بارود جي باھ! ٺڪ، زخم ۽ آڇ! پشو، نازو ۽ شيرل ـ وڙهندا رهيا ۽ هٽندا رهيا. اوچتو بارود ڦاٽو، چمڪات ٿيو، ۽ پشو بولاٽي کائي ڪريو. نازو ۽ شيرل ڀڄندا ويا. سندن گوليون ڇٽڻ بند ٿي ويئون. فوجي سپاهي زور ۽ شور سان وڌڻ لڳا. پشوءَ جي زخمن مان رت ٽيڪيون ڪري وهڻ لڳو. نازو وانڱڻ وانگر هيڏي هوڏي ڏسڻ لڳي. آڱرين سان وهندڙ رت کي روڪڻ لڳي. وقت تيزيءَ سان سسي رهيو هو. پشو ٽيڪون ڏيئي اٿي ويٺو. هن آخرين نياپو ڏنو ـ چي، "جنگ جاري رکجو، ڪارخاني وارن سان ضرور ملجو، فوجن ۾ پنهنجو پيغام موڪلجو!" فوجي سپاهي مٿي چڙهي رهيا هئا. باھ جو درياھ وهي رهيو هو. پشوءَ ٽيسٽن هٽن سان بندوق کڻي پٿر جي ٽيڪ تي رکي. هو مشڪيو ـ چي، "نازو تون وڃ!" نازوءَ جي زبان بند ۽ نڙي خشڪ هئي. سندس اکيون ڦاٽل ۽ چپ ٿورا ڪليل هئا. هوءَ پئي سهڪي. ڪنڌ سان تڪڙو تڪڙو "نه، نه" ڪيائين. پشوءَ رائفل کڻي نشانو ڪيو ـ چي، "مان به اچان ٿو." هو وري مشڪيو ۽ شيرل کي آڱر سان اشارو ڪيائين. شيرل، نازوءَ کي ڪرائيءَ کان جهلي، مٿي جبل جي چوٽيءَ ڏانهن ڀڳو. پشوءَ جي روح کي جهبي اچي وئي ـ پاپائنئين ته سڌ ڪري نازوءَ کي پنهنجي پاسي ۾ ويهاري. نازو پٿرن تي گهلبي ۽ رهڙبي ويئي ـ سندس ڪنڌ پٺتي هو، ۽ اکيون پشوءَ ۾ هيون ـ وڃي چوٽيءَ تي پهتا.

پشو پهڻ جي اوٽ ۾ گولي چوڙي رهيو هو. فوج ڪيس وڪوڙي ويٺي هئي - سپاهي مٿس چڙهي ويا. نازوءَ هنيانو ڦاڙي ڏانهن ڪئي... "پشو!"... چڻ ته آسمان ڏري پيو، جبل ڦاٽي پيا ۽ مائرن ڪيهون ڪيون. نازو ست ڏيئي پوئتي پيئي - پر شيرل جو مڙداڻو هٿ ڪيس جبل جي پٺي پاسي گهلي ويو. ڪنهن اونهي کوهه ۾ پشوءَ ڪان ڏار، اونده ۽ انڌڪار ۾. پٿرن ۽ پهڻن، گلن ۽ ٻوٽن، مائرن ۽ ٻچن هڪ گهيري ۽ خاموش ماتم ڪيو. سون پگهرندو رهيو ۽ مٿس اپامندو رهيو - فوج دمبهو هنيو - "يا علي!" زخميل پشوءَ کي ڪنداقن سان ڪُٽيو ويو. گهٽيل ۽ ٻوساٽيل پشوءَ پنهنجي آخرين چال ڪيڏي. چيو "منهنجا سڀ ساٿي مارجي ويا." فوج پنهنجي فتح تي ناز ڪندي، دٻ وڄائيندي، پشوءَ کي گرفتار ڪري موٽڻ لڳي. وڏا وڏا پهاڙ ٻربت هزارين ۽ ڪروڙن سالن جي ٻاهه ۽ ٻاڦ کي وڏيڪ سانڍي نه سگهيا. ڏند ڪرٽي اکيون ڦوٽاري فوجي دٻ ۽ دمبهي جي هر هڪ آواز جو جواب وڏي سڏ، زور زور سان چار چار، پنج پنج دفعا ڏيڻ لڳا. غوغاءَ مچائي ڏناسون - مندن گجگوڙ ماڙين ۽ غارن ۾ گونڻ ۽ بستين ۾ زلزلا پيدا ڪري وڌا.

رياستي فوج زلزلن کان بي خبر، تانءَ ڦونڊ ۾ پرجي، وڏي ٺاٺ ۽ اڊمبر سان اچي شهر پهتي. اخبارن وري به وڏيون وڏيون سرخيون ڏنيون. فوج ۾ انعام ورهايا. پشوءَ جي جسم کي قابو ڪري، 'چاتو تي ويو

تہ سندس لڳايل چٽنگ اجهامي ويندي. پر اها تہ لباڙ هئي، لاف هئي، خود فريبي هئي، چريائي هئي. بس ڪر ڪني ٽيل سماج جي ڏڏلدڙ ٽوٽيءَ کي چار ڏينهن جيئدان مليو. اڄ نہ ڪري سيان ڪري!

پشوءَ کي ڦاسائڻ لاءِ خاص جج ۽ آفيسر مقرر ڪيا ويا. ڪيني جو ناٽڪ هلي پورو ٿيو. ڪارن جڄن وارن پنهنجون تقريرون ڪيون. جج صاحب وڏي ڪرسيءَ ۾ ڪنهڙي جي پٺيان وڏين ڏکيين پٽين جي وچ ۾ ويٺو هو. سندس چوڌاري ڪتابن جون ٿهيون هيون. چوبدار سندس مٿان بيٺو هو. هو اکيون مچڪائيندو رهيو. هن گهوريندڙ ڪتابن ڏانهن ڏٺو، ڪارن جڄن وارن ڏانهن ڏٺو، پوليس ڏانهن ڏٺو، ۽ ڪورٽ جي ڏکڻ وڏن ساک جي درن ڏانهن ڏٺو. هن مجرم وانگر اکيون جهڪايون ۽ فتوا ڏني.

”تون ڏوهي آهين–توکي ڦاسي ڏني ويندي!“

پشو ذرو بہ نہ لڏيو. شينهن جهڙو مڙس اٿي بيهي رهيو. ڏاڍي ٺڌائيءَ ۽ وڏي يقين سان چيائين تہ ”ڏوهي تون آهين، ڦاسي توکي ايندي: مان ڪڏهين نہ مرندس.“

ٻاهران وڏي زور سان نعرو لڳو–”پشو پاشا زنده باد!“ عدالت عاليہ جو لوهي جهنگلو چڻ تہ ٽڙڪو ڪري ٽٽي پيو. سندس وڏو شاهي گنبذ ٽڪاءَ ڏيئي ڦاٽي پيو. ان جي چوٽيءَ مان نڪرندڙ ڪڙا ۽ زنجير ڇڄي مٽيءَ ۾ ملي ويا. انساني جوش جو اڀرندڙ

سمنڊ وڏا ڪَرَ ڪٽي، ٽَڪر هڻندو، عدالت عاليہ جي ڪنڊرن مٿان ورائجي ويو.

ڦاسي گهاٽ مان سوين ۽ هزارين پشو اڏامندا نظر آيا. سندن سر ٽريءَ تي هئا. سندن ڪپڙا رڱجي لعل ٿي ويا هئا. ويا گڏ ٿيندا. ڪارخانن ۾، فوجن ۾، کيتن ۽ جبلن جي ماڙين ۾، ۽ غارن ۾. سندن هٿيارن جي جهڻڪار ۽ نازوءَ جا آلاپ هوائن ۾ واچوڙا پيدا ڪري رهيا هئا. ٽڪا ۽ تيز واچوڙا، جن هر ڍُٽيءَ اڏاوت کي اکوڙي ٿي وڌو: وڏا ۽ آوچا واچوڙا، جن زمين جي ذرن کي آسمانن تائين پهچايو.

"پاشا"

"متان آيو آهين،
مون کهٽو ئي سٺو
آهي. هاڻي نـــ
ڇڏيندو سانءِ."پاشا
ٻيهي رهيو. رڄ
جهرڙا هـــٿ ڪٽي
ٻنيان ڪيائين.
پاسيريون اکيون
ڪري پـــٽ کي
ڏٺائين. ساهروڪي
ٻيهي رهيو. نرڙ ۾
گهنج وجهي ڪنڌ
لوڏيائين ، ڇڻ تہ
ڪا ڳالهہ سمجهي
ويو! وٽي تهڪ
ڏنائين،چي،"واقعي
تون ڪتي جو ڦر
آهين!"

روز صبح سان ڳڳهوءَ جو ٻوائنتو آواز لهرون هڻندو، رانياٽ ڪندو، مزورن جي بستيءَ تي ڇانئجي ويندو هو. ڳوٺ جي ڳـريءَ ۽ تيل هاڻيءَ فضا کي ڇڻ تہ وکوڙي ڪٽي مٽ ۾ ڪندو هو. سڄو ڏينهن هڏ هڻي، مزور ٻہ ڪودڙين ۾ اونڌا ابتا ٿيو، ڪنڌن ۾ ڪريا پيا هوندا هئا. ننڊئي تہ سندن ٿڪل لڳن جي خوراڪ هئي! ڳڳهوءَ جو ٻي وقتو ۽ ٻي هودو حڪم کين اڌ ننڊ مان اٿاريندو هو. اکيون مهٽيندا، ٿيڙ ڪائيندا، ڦيريون پائيندا اٿندا هئا. بس ڇڻ تہ ڪٽا ٻرن مان نڪتا. اوندهہ، ٻوسلو ۽ ٿڏـ ڪرڪندا، ڳاريون ڏيندا، رئي اڏائيندا، ڳهٽيءَ مان ڳڙڪندا ايندا هئا ـ پيا هڪ ٻئي جي مٿان ڍهندا ۽ ٿاٻڙندا هئا. ڪارخاني جون ٻي خوف ڀتيون لاپرواهيءَ سان جبل ٻٽيون ٻيٺيون هونديون هيون. مزور ويندا هئا ڪڏ ٿيندا. ڪپ سندن پيرن هيٺان

پٺي چڪ چڪ ڪندي هئي. ڪوڙ ۽ شور ويندو هو وڌندو. ڦٽ لعنت ۽ گارين جو ڏوڙيو لڳايو بيٺا هوندا هئا. لوهي ڀرزن جي کٽ کٽ ۽ ٻاڦ جو ڦوڙات ويندو هو زور وٺندو. دونهي جا ڪڪر اٿندا وڌندا، ديو وانگر سڄي ڪوٽ تي ڇانئجي ويندا هئا.

ڀاشا به اتيئي رهندو هو. سندس سڄو بدن شوخ گهنڊيدار وارن سان ڀريو پيو هوندو هو. سندس ٿلهن وڏن ڀرن هيٺيان ننڍڙيون اکيون پيئن چمڪنديون هيون. هن جي شڪي نگاهن مان نفرت پئي اڇلون ڏيندي هئي. اکيون اهڙيون تيز جو ڄڻ ته ڪرڏا پيا نڪرندا هئس- ڪاڏي ۽ چپ مٿي ڪري، ٻوٽ بچڙو بڏائي، حقارت سان ٽڪ ڪٽي اڇليندو هو ۽ چوندو، ”ڪتي جو ڦر!“

هو رانوڙ لڳو پيو هو- ٽنگن ڄڻ ته ٿنيا، ٻانهون وڏيون ۽ وار ٿلها. ڪاريگر به واهه جو هو. سڄو ڏينهن پيو وهندو. شوخ ۽ ڪڙڪ. سيني کان ڏاڍو هو. مالڪن کي به ڪتيون ڀڏائيندو هو. ڏٺ هٽندو، ته ڪم کان جواب. پيسي جي وٿس جهٽ ٻاڙائي ٿيو وڃي. پوءِ خـــار ۾ هٿ پيو مهٽيندو ۽ پيو هيٺ مٿي ٿيندو.

ڪنهن کي ڪونه وٺندو هو. سڀ ڪانئس ڇرڪندا هئا، جي ڪٿي ڪو خارباز جوان سامهون ٿيس، ته عمر لاءِ سبق سکي ويندو هو. موڪلن ۾ ته ضرور ڪنهن نه ڪنهن سان وڙهي ويهندو. هٿي هڙ گڏ پڇي رکندس.

ٻڌي ڪري، ٽولا ٽاهي ساڻس وڙهندا هئا. پاشا کي ٻه جيڪي سٽ ۾ آيو، ڪٿي ٻيهي رهندو. وڏو شاهي پٽڙو يا لوهو ڏندو مٿي ڪري، ٽنگون ڦاڙي، آيو ٽي ٻيهي رهندو. وارن سان سٽيل، مروٽيل سروٽيل ٻانهون، ٽلهي ٻي ٻڌولي ڏاڙهي، وڏو ايڍو منهن: ڏکي وانگر ويڙهه لاءِ تيار، ڦوڪون پيو ڏيندو. ڳڦ پيئي وهندي يس. نظر اهڙي تيز چڻ ته ڪو جهنگلي جانور چتو تيو کائڻ لاءِ تيار ويٺو آهي. اوچتو وٺي رانيات ڪندو، ڏک اڇليندو ۽ چوندو "ڪتي جا ڦر!" سندس وڏا پيلا ڏند ڪڙڪندا، ڏاڙهيءَ مان ظاهر ٿي پوندا هئا. ازغيبي پڙ ڇانئجي ويندو. سڀ وٺي ڀڄندا. ٻري ٻيهي کيس گاريون ڏيندا. سندس نڙيءَ مان گڙگڙ جو آواز نڪرندو. زور سان ڪٿي تک ڦٽي ڪندو ۽ چوندو "ڪتي جا ڦر!" سندس اکيون پيون ٻرنديون هيون. ڏندو مٿي جهلي، اڳتي وڌندو ۽ پڪوڙيل چپن ۾ چوندو، "ڪير آهي جو اڄ مرندو؟" پلا کهڙو مر تان تتو هوندو! سڀ تڙي پکڙي ويندا.

هو اصل ڪونه ڳالهائيندو هو. پوليس لاءِ، ڪامورن لاءِ، ڪارخاني وارن لاءِ – بس وٽس اهوئي هڪڙو جملو هو: "ڪتي جا ڦر." زال کي به چوندو هو ته، "ڪتي جي ڌيءَ! ڏسين نٿي منهنجي سٿڻ ڦاٽي پئي آهي!"

کيس هڪڙو چوڏهن سالن جو پٽ هو. وارن کان وٺي، ڪٿي مٿي ڪندو هوس. پٽس به هڪ ڏينهن سٽ ڏيئي، هتوڙو ڪٿي ٻيهي رهيو. چي، "اڳتي وڌندين

ته خير نه هوندئي!" پاشا دنگ ٿي ويو. چپ ڀڪوڙي،
اکيون چنجهيون ڪري، هوريان وک کنيائين. پنس
به هٿوڙو تيار ڪري چيو ته، "مٿان آيو آهين، مون
گهٽوئي سڃو آهي. هاڻي نه ڇڏيندوسانءِ." پاشا بيهي
رهيو. رڃ جهڙا هٿ ڪٽي پنيان ڪيائين. پاسيرو ٿي
اکيون ڪري پٽ کي ڏٺائين. ساهه روڪي بيهي رهيو.
نرڙ ۾ گهنج وجهي ڪنڌ لوڏيائين، ڄڻ ته ڪا ڳالهه
سمجهي ويو! وٺي ٺهڪ ڏنائين، چي، "واقعي تون
ڪتي جو ڦر آهين!"

انهيءَ ڏينهن زال کي چيائين ته، "مون کان هاڻي
ڀائي به نه گهرجانءِ. پنهنجي توکي پاڻهي ڀاليندو."
جوڻس ويچاري چئي ويٺي ته، "باقي تون سو سيئي
پئسا نشي ۾ وڃائيندين."

"ڪتي جي ڏيءَ، مان ڪٺي يار کي ڏيان، تنهن
۾ تنهنجو ڇا؟"

پاشا ڪاب يار ڪانه رکي، پر پٽ جو ڪڏهين
به اونو ڪونه ڪيائين: مرڻ گهڙيءَ تائين نه ڪانئس
ڪجهه پڇيائين، نه ساڻس ڳالهايائين.

ڪيس هڪڙوئي دوست هو. سندس وڏو ڪتو!
پاشا جهڙوئي بيڍولو ۽ شوخ. ساڻس گڏجي ڪارخاني
ڏي ويندو هو ۽ سڄو ڏينهن در تي سندس انتظار
ڪندو هو. شام جو آتي، ڪر ڀڃي، اکيون ڀيو مچڪائيندو،
جيستائين پاشا ٻاهر نڪري. چپ چاپ پاشا جي پنيان
لڳي پوندو. پاشا نه ڪڏهين گار ڏني، نکو ڌڪ

هنيو ۾ نه وري ڪڏهين مٽانئس پيار جو هٿ گهمايائين. هني خاموش هئا ۾ هڪ ٻئي جي طبيعتن کان چڱيءَ طرح واقف.

موڪل جي ڏينهن پاشا وتندو هو ڏڪا کائيندو مات ميٽ ۾ هڪ ڪتي کان ٻئي تائين. پنهنجي ليکي ايندڙ ويندڙ جي منهن کي پيو جاچيندو. جڻ ته ڪنهن کي ڳولي پيو. ڪتو به سندس پنيان ٿلهو ڍارن وارو پڇ لٽڪائيندو، سهڪندو، ڏوسيندو ايندو هو. ماڻهو نفرت مان چوندا هئا ته "ٻئي ڪتا!"

پاشا، شام جو نشي ۾ ٽات ٿي، ٿڪجي ٽٽجي، اچي مانيءَ تي ڪرندو. ڪتي کي به پنهنجي ٿانو مان گڏ کارائيندو. ويندو هو گرهه ڳڙڪائيندو. هٽي ڏاڙهي مچون ٻري چڏيندو. جوٽس، جي ذرو به دير ڪئي ته ٿانو ڪٽي اچليندو. چري ٻري، سولو ٿي، ڦاٽل سوٽ جي کيسي مان دارونءَ جي بوتل ڪڍي، ڪٽي اڳيان رکندو. تنگون تيڙي، پٽ کي ٽيڪ ڏيئي، اکيون بند ڪري، ولي راڳ شروع ڪندو. سندس ٿلهو ۾ گگهو آواز متي ۾ سور وجهي ڇڏيندو. ٻي سرا ۾ ٻي وقتا آواز سندس منجهيل ڏاڙهيءَ ۾ پيا اٽڪندا هئا. سندس منجهيل ڏاڙهيءَ ۾ پيا اٽڪندا هئا. سندس ڳتيل ڏاڙهيءَ مان مانيءَ جا ٻور چنبڙي وڃي ٻري پوندا. ٿلهين ۾ ڪهرين آڱرين سان ڏاڙهيءَ کي چنبڙڪو ڏيئي، وري ڪٽي راڳ شروع ڪندو. سندس راڳ جا اکر اصل سمجهه ۾ نه ايندا هئا. جڻ ته سڄاري ۾ گدڙن

جون اونايون. ڪتو به سندس پرسان اڪيون بند ڪيو پيو ڏڪر ڪائيندو هو. پاشا جي اوچتي ۽ ڏاڍي آواز تي واڻي زور سان پڇ لوڏيندو. بس جيستائين بوتل ۾ دارون هوندو، تيستائين سندس راڳ پيو هلندو، ۽ پوءِ ويندو هو ڏرڪندو. پئي ڄڻا اتي ئي سمهي پوندا.

پاشا جو موت تري ڦاٽڻ ڪري ٿيو. ڄا سارا پنج ڏينهن پئي هنڌ ۾ لڇيو. منهن ڪاراڻجي ويس. اکيون بند ڏند پيو ڪرٽيندو هو. ڪڏهن ته منيون پڪوڙي، زال کي چوندو هو ته، ”ڪجهه سنڪيو ڏينم. زهر ڏينم، ڪتي جي ڏيءَ!“

ڊاڪٽر مٿانئس پلستر رکيو، چي، ”آپريشن ٿيندي، ڪيس اڄ جو اڄ اسپتال ۾ آڻيو.“ پاشا ٻڌي ورتو. چيائين ته، ”اسپتال ۾ يا توسان گڏ جهنم ۾!“ وري ڏند ڪرٽيائين، چي، ”تون الڪو نه ڪر، مان پاڻهي مري ويندس.“ ڪنڌ ڦيرائي چيائين ”ڪتي جو ڦر.“ ڊاڪٽر هليو ويو. جوڙس کي اکين ۾ پاڻي اچي ويو. ڪيس آپريشن لاءِ منٿ ڪيائين، پر پاشا هنڌ مان ئي لونشو ڪڍي ڏيکاريس. چي، ”مان چڱو ڀلو ٿيس ته توسان وڌيڪ ڌمڪي ٿيندي.“

صبح جو پاشا مري ويو. نيڪ انهيءَ وقت جڏهن ڳڳهو وڳو! هو سفيد ڪفن ۾ سڌو سنئون پيو هو. سندس وات ڪليل هو ۽ نرڙ ۾ اجان ٻه. بي آراميءَ وارو شور ۽ گهنج لڳا پيا هئا. سندس جنازو ڪنيو ويو. هن جي جنازي سان گڏ سندس زال هئي، پٽ،

سندس ڪتو ۽ ڳوٺ جا ٻہ، چار پينو فقير ۽ هڪ ٻراڏو چور ۽ شرابي جنهن کي ڪارخاني مان نيڪالي ملي هئي. سندس زال ماٺ هئي. ڀتس اصل ڪونہ رلو. جنهن جنازي کي ڏٺو، بيهي رهيو. چي، ”جوڻس جي جند ڇٽي.“ ”جهڙو هو، اهڙو ڪتو ٿي مئو.“

پاشا کي قبر داخل ڪيو ويو. سڀ هليا ويا. سندس ڪتو بيٺو رهيو. تازيءَ نڪتل مٽيءَ تي ويٺي رهيو. خاموشيءَ سان قبر کي پئي سنگهائين. ڪنڌ مٿي ڪري ڪوڪر ڪيائين. ڪجهہ ڏينهن ڪان پوءِ ڪتي کي بہ ڪنهن ماري وڌو!

اصل، مئڪسم گورڪيءَ جو، روسي زبان ۾ لکيل

انگريزي ترجمي تان سنڌي ۾ ورتل

تنقيدي خط

جمال ابڙو

—ادا سائين، مون پنهنجو 'پشو' او هان طرف موڪليو آهي. اميد ته پهتو هوندو. مون 'پشو'، 'بلو دادا' ۽ 'شيدو ڌاڙيل' کان متاثر ٿي لکيو، جو ته انسان جو مقام منهنجي نظر ۾ نهايت بلند آهي منهنجو 'پشو' نه ڌاڙيل آهي نه داداگير، پر هڪ سڌو سنئون انسان آهي. آهن ته اهي ڏينهن هڪڙي ئي ماحول جي پيدائش، پر صرف ان ڪري اسان جي سائن همدردي ٿئي ٿي؟ ائين ته وڏيرو ۽ سيٺ به انهيءَ ماحول جي پيدائش آهن. پوءِ انهن کي ولين (Villian) ڪري ڇو ٿو پيش ڪيو وڃي؟ پوءِ ته اسانجي همدردي وڏيري ۽ سيٺ سان به هئڻ کپي! اسين ته منجهي ٿا پئون! ڇاڪاڻ ته هڪ انسان مسڪين آهي تنهنڪري هو رحم جي لائق آهي ڇا؟ منهنجي دل اها ڳالهه نٿي مڃي.

مان ڀانيان ٿو ته انسان کي 'رحم جوڳو' ٺهرائڻ ئي نه کپي. اها انسان جي توهين آهي. انسانيت جي توهين آهي. انسان نهايت بلند ۽ بالا آهي. هو 'ويچارو' ۽ 'ڪين جهڙو' نه آهي. مفلسي ڪيئن ماري نٿي سگهي. انسان جيڪڏهن ڪندن ۾ اوڀاسيون ڏئي، شوڪارا ڀري چڙهيون هٽي مري وڃي، ته ڇنبو منجهانئس انسانيت ڪڏهوڪي مري چڪي هئي.

انسان اهو جو مفلسي، بيماري، بي علمي ۽ ظلم جي حملن جي باوجود اڳتي وڌي، ڏسڻو آهي ته اهي رنڊڪون سندس 'انسانيت' کي ڪيترو جرڪائين ٿيون. پوءِ انسانيت جي واڌاري جي راهه ۾ جيڪي رنڊڪون آهن، تن کي پاڙئون پٽيندي، ڪو خون ڏيئي مئو ته شهيد ٿيو: ٻر جي ڪو صرف اکين مان پاڻي هاري مئو، ته ٻين کي به دلشڪستو ڪري مئو. انسانيت کي بدنام ڪري مئو. هو ته مرڻ کان اڳي مري چڪو هو! جو مڙيو سو به مئو ۽ پڻ ڪريو. مون انهيءَ ڪري 'پشو'، پيش ڪيو. خبر نه آهي ڪيتري قدر موضوع کي نباهي سگهيو آهيان. اسين اڃان سکون پيا. چئي نٿو سگهجي ته اهو موضوع ڪيتري قدر صحيح آهي، يا منجهس ڪيتري قدر سڌاري جي گنجائش آهي.

ائين نه آهي ته 'شيدو' ۽ 'بلو دادا' ڪو گهٽ آهن. سنڌي افسانوي دنيا جا شاهڪار آهن. 'شيدو' ۾ سندس ماحول جو نقش نهايت فنڪارانه طرز تي پيش ڪيو ويو آهي. لکندڙ جي زنده دلي ۽ احساس جو ثبوت آهي. ٻولي ته لاجواب آهي. ٻر افساني پڙهڻ کانپوءِ ائين ٿو ڀانئجي ته انسانيت سڪرات ۾ آهي ۽ حيوانيت کلي رهي آهي. شايد آءٌ غلط هجان. ڏسجي ٿو ته هيءُ هڪ اختلافي مسئلو آهي........

محمد ابراهيم جويو

—پاءَ جمال،... "بلو دادا" ۽ "شيدو ڌاڙيل" جي باري ۾ جيڪي نڪتا اوهان ظاهر ڪيا آهن، انهن جو تت اوهانجي هن جملي ۾ اچي وڃي ٿو تہ "افساني پڙهڻ ڪانپوءِ ائين ٿو ڀانئجي تہ انسانيت سڪرات ۾ آهي ۽ حيوانيت ڪلي رهي آهي." اوهان انهن افسانن مان جيڪڏهن اهو تاثر ورتو آهي تہ اوهان برابر ٿي سگهو ٿا- پر منهنجي خيال موجب، افسانن جي جملي تاثر جو فقط اهو هڪڙو پهلو آهي. ٻئي ڪندي، اسان جي هن سماج ۾ حقيقت بہ اها آهي تہ انسانيت تي حيوانيت، جو غلبو آهي- پوءِ انهيءَ حقيقت جو اظهار جيڪڏهن افساني نگار، فني نقطي نگاه، کان ڪاميابيءَ سان پيش ڪري، تہ اهو افسانو منهنجي خيال ۾ ڪامياب افسانو چئي سگهجي ٿو. مختصر افساني جي هڪ خصوصيت آءٌ سمجهان ٿو تہ ان ۾ زندگيءَ جو ڪو بہ هڪ پهلو، ڪا بہ هڪ حيثيت پيش ڪئي وڃي، ۽ ان ۾ سماجي ڪيفيتن ۽ پس منظر کي اثرائتي انداز ۾ اپاري. پڙهندڙن جو ڌيان ان جي اصلي حقيقت ڏانهن ڇڪايو وڃي. ڪامياب افساني جي هرو ڀرو اها خصوصيت ڪانهي تہ ان ۾ پيري پيري سان انسان جو اعليٰ مقام پڙهندڙن وٽ ثابت ڪيو وڃي؛ يا نتيجي طور ان ۾ انسانيت ۽ نيڪيءَ جي فتح، ۽ حيوانيت ۽ بديءَ جي شڪست ئي ڏيکاري وڃي.

اهڙي قسم جا افسانا ته شايد فني نقطي نگاهه کان ٿورا به ڪمزور ٿيا، ته مٿن تبليغي افسانن، يا قديم ناصحانه آکاڻين هئڻ جو الزام مڙهجي ويندو. حيوانيت جو ڪلهه ۽ انسانيت جو رئڻ، اڄوڪي سماج جون تلخ حقيقتون آهن. جيڪڏهن انهن حقيقتن کي پيش ڪندي، پڙهندڙ جي دل ۾ حيوانيت ڏانهن نفرت، ۽ انسانيت لاءِ عزت ۽ محبت جو ردعمل هڪ افساني نگار پيش ڪري سگهي ٿو، ۽ ساڳئي وقت پڙهندڙ کي جيڪڏهن انهيءَ الٽي گنگا جي اصلي حقيقت ۽ ماهيت، يعني انجا ڪهڙا سبب آهن، ۽ زندگيءَ جي اها مخصوص حيثيت، جنهن کي جنم ڏنو آهي، تنهنجي سچي سماجي پس منظر ۾، اصل جڳهه ڪهڙي آهي – جيڪڏهن انهن ڳالهين تي افساني نگار روشني وڌي آهي، ته منهنجي نظر ۾ اهڙن افسانن کي ڪامياب افسانا چئي سگهجي ٿو.

اوهان کي معلوم آهي ته آءٌ لکي ڪونه ڄاڻان – ڪڏهن به ڪو افسانو ڪونه لکيو اٿم. شاعر ڪونه آهيان، ننڍي پڻ ڪانسواءِ ڪڏهن به ڪو شعر ڪونه چيو اٿم. سو جيڪڏهن مٿين ڳالهين کي اوهان ڪو به وزن نه ڏيو، بلڪ انهن کي غلط سمجهو، ته اوهان هر طرح حق بجانب ٿي سگهو ٿا.

رسول بخش پليجو

—سائين، ”مهراڻ“ جي هلندڙ سال جي پهرينءَ اشاعت ۾ شايع ٿيل جمال ابڙي جي افساني ”پشو پاشا“ کي پڙهڻ جو موقعو مون کي ڇپجڻ کان اڳ لاڙڪاڻي ۾ مسودي جي صورت ۾ نصيب ٿيو هو، ۽ افساني جو بيباڪ روح، انوکو موضوع ۽ دل-لبائيندڙ عبارت ۽ ٻولي بيحد پسند آيا هئم. ساڳيءَ اشاعت ۾ جمال ۽ اوهان جا دلچسپ خط به شايع ٿيا هئا، انهيءَ ڪري ايندڙ افساني جو منتظر هوس ته من دوست افساني يا خطن تي تبصرو ڪن، پر ڏٺم ته ڪنهن به ايڏانهن پورو توجهه ڪونه ڏنو. آءٌ شايد جمال جي فن جي پهرين پرستارن مان آهيان، ۽ شايد آءٌ ئي پهريون پڙهندڙ هوس، جنهن سندس پهرئين افساني کي پڙهي هن اڳتي هلي مشهور ٿيندڙ سنڌي افسانه نگار کي خط لکي خراج تحسين ڏنو هو. ان بعد هن صاحب، منهنجي درخواست تي، مون کي پنهنجا بهترين افسانا ”پيراڻي“ ۽ ”خميسي جو ڪوٽ“، ”صداقت“ لاءِ عنايت ڪيا. مون کي بن سنڌي فنڪارن جي فن تي تفصيل طور لکڻ جي زبردست تمنا رهندي آئي آهي—اياز ۽ جمال. مون کي آرزو آهي ته ڪنهن ڏينهن پنهنجي وطن وارن کي سنڌ جي گودڙيءَ جي هنن لالن جي صحيح قدر ۽ قيمت ڪٿي ٻڌائي سگهان—خير. اڄ ڪيترن ڏينهن بعد جمال جي هڪ تخليق تي ڪجهه چوڻ جو

موقعو مليو آهي. ستم هي آهي، جو سوچيان وينو ته هن دفعي جيڪي مون کي لکڻو پوي ٿو، سو ڪو پيو لکي ها ته چڱو!

"پشو پاشا" جو مقصد هڪ اهڙو مثالي ڪردار پيش ڪرڻ آهي، جو نه فقط اسان منجهان ۽ اسان جو هجي، پر ساڳئي وقت اسان جي اڳواڻي ۽ رهبري به ڪري، اسان کي موجوده پستيءَ ۽ ذلت جي حالت مان ڇوٽڪارو ڏياري ۽ اسانجين آسن ۽ اميدن کي حقيقت ۾ بدلائي ڏيکاري. ان جو مقصد، سماج جي غير انساني ماحول ڏانهن اشارو ڪرڻ جي بدران، ان کي عمل ۽ جدوجهد جي وسيلي بدلائڻ ۽ ختم ڪرڻ جي راهه ڏيکارڻ آهي. "پشو پاشا" عوام جي ڪامياب جدوجهد جي ڪهاڻي آهي.

اچو ته ڏسون ته "پشو پاشا" جو هيرو ڪهڙين مثالي وصفن جو مالڪ آهي، ۽ هو ڪهڙن وسيلن سان پنهنجي مقصد کي پهچي ٿو. اچو ته ڏسون ته افسانـي ۾ اسان کي ڪهڙي قسم جي عملي جدوجهد جي دعوت ڏنل آهي.

""پشو" قدرت جي اڻ-گهڙيل تخليق هو...... ڏسندي ڏسندي جوان ٿي ويو، ته بـ جهڙو ٻار! ڪنهن کي چڪ، ڪنهن کي رهڙ- پيو اڇلون ڏيندو ۽ ٽپڪندو! رحمدل به هڪڙو ئي هو": ويندي توڙ تائين، سندس ڪردار ۾ اها جذبـاتي ڇلولائي ۽ هلڪائي نظر اچـي ٿـي. سندس سياسي فهم

۽ تدبر جو ثبوت سندس لنبين ناٽڪي تقريرن کان سواءِ بيو ڪونه ٿو ملي. سندس موجوده دور جي حقيقتن جي ڄاڻ جو عالم اهو آهي، جو نه پڇا نه ڳاڇا، سڌو وڃي هڪ ’اڻ-ڏٺل-وائٽل سيٽ‘ کان قرض گهريو اٿس، ۽ هن جي نه ڏيڻ تي مجبور بيو آهي، ۽ بنا پڇڻ جي وڪيل بڻڻ ويو آهي! سياسي تنظيم جو ذڪر ئي فضول آهي.

سندس انقلابي بنجڻ جو سبب به دلچسپ آهي. ڳوٺ جي وڏيري کي سندس چلولايون پسند نه آيون؛ باقي جو ڪيس پنهنجي ڌيءَ سان عشق ڪندو ڏٺائين، سو ڪاوڙجي پيو. تنهن تي اٺبٽ ئي پيئي، ۽ وڏيري هن کي ڇڏي ولي بين اوڙي پاڙي جي ماڻهن تي ظلم ڪرڻ شروع ڪيا. تنهن تي سمورن ماڻهن پنهنجيءَ سان ملي جدوجهد ڪئي، ۽ نيٺ فتح پاتائون — يعني وڏيرو پنهنجي ڌيءَ سان عشق ڪرڻ جي اجازت ڏي ها، ته انقلاب جي نوبت ئي نه اچي ها.

بهرحال، فقط وڏيري جي ختم ٿيڻ جي دير هئي، اڪ-چنبي ۾ خوشين ۽ راحتن جي بارش ٿي ويئي. سواءِ ڪنهن قسم جي تنظيمن جي، سواءِ رنڊڪن ۽ تڪليفن جي، سواءِ غلطين ۽ ناڪامين جي، ڄڻ ڪنهن اسم اعظم جي ڦيٿي سان راتو واهه صدين جون لعنتون، قديم عادتون، رسم و رواج جون پيڙهيون ۽ اقتصادي پستيون الائي ڪيڏانهن غائب ٿي ويون.

مطلب ته ”پدو پاشا“ مان پڙهندڙن تي اهو اثر

تو ويهي ته ملڪ جي نظام بدلائڻ لاءِ صرف هڪ چيڙي، جهنگلي، الڙ ۽ ضدي پهلوان جي ضرورت آهي، جو ڪنهن من-موهڻيءَ نازنين جي عشق ۾ نوڪر ڪائي، بغاوت تي آماده ٿي وڃي، ۽ پوءِ زوردار تقريرن سان قوم کي ميدان جنگ ۾ آڻي بيهاري! سياسي تنظيم، اقتصادي ۽ سياسي نظرين ۽ تحريڪن جي ٻڪيڙن ۾ پوڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي.

ظاهر آهي ته هن قسم جي ماڻهوءَ کي پنج سَو سال اڳ ڪيڏي به عزت سان چونه ڏنو وڃي ها، پر ڪم از ڪم اڄوڪي دور جي پيچدار مسئلن ۽ تاريخي مقصدن لاءِ هيءُ ماڻهو ڪنهن به صورت ۾ هڪ فلم-ائڪٽر کان وڌيڪ ڪارآمد ٿي نٿو سگهي. درحقيقت اڄوڪي دور کي ههڙن 'ممتاز-دمسازن' 'جانعالمن' ۽ 'حاتم طائين' جي نه، پر آزمايل سائنسي ۽ اقتصادي نظرين سان هٿيار-بند جاندار تحريڪن ۽ زندگيءَ جي ڪوري ۾ ٽڀي ڪندن تيل دانشور ۽ دانا مجاهد رهنمائن جي ضرورت آهي، جي تاريخ جي نبض کي سڃاڻندا هجن ۽ ان جي هر هيٺاهينءَ مٿاهينءَ کان واقف هجن. مطلب ته "پشو پاشا" ۾، موجوده دور جي حقيقتن ۽ پيچدار تقاضائن کان ڀڄي، خيال پرستيءَ ۽ افراد پرستيءَ جي قديم غارن ۾ پناهه ورتل آهي.

افساني جي عبارت ۽ ٻولي نهايت حسين ۽ لطف ڀري آهي، ۽ واقعات-نگاري بيحد چُٽيندڙ آهي.

مجموعي طور، افسانو هڪ دليريءَ واري ڪوشش آهي، جا ناڪام ثابت ٿيڻ جي باوجود يقينا نين ۽ اڳي کان وڌيڪ ڪاميابين جو پيش خيمو ثابت ٿيندي.

”پشو پاشا“ هڪ خاص ادبي ۽ ذهني لاڙي جي چغلي هڻي ٿو، جنهن لاءِ ڪو نالو بہ رکيو اٿن، پر مٿان ”ڪنڊر مُلپٽي“ جي الزام هيٺ اچان، تنهنڪري رکو ان جي حقيقت ۽ جنهن پس منظر جي اهو پيدائش آهي تنهن بابت بہ اکر لکڻ تي صبر ڪريان ٿو.

وچولي جاگيرداريءَ جي زماني ۾ جڏهن عام انسان سلطانن، خليفن، بادشاهن ۽ شهنشاهن جا تـَـڪن ورتل ٻانها ليکيا ويندا هئا، ۽ سندن بهتر زندگيءَ جي خوابن جي سچي ٿيڻ جي ڪا صورت ڪانہ هئي، تڏهن اديب پنهنجي اميدن ۽ آرزوئن جو اظهار ڪرڻ لاءِ ’حاتم طائي‘ ۽ ’امير حمزي‘ جهڙن ڪردارن وسيلي، ’بوقلمون‘ جهڙن جادوگرن جي جادوءَ جي ڪوتن کي ڪيرائي جذباتي تسڪين حاصل ڪندا هئا. ان بعد، جنن پرين کي ڇڏي مٿئين اميرزادن ۽ اميرزادين جي عشق جي داستانن لکڻ جو رواج پيو. اهڙيءَ طرح اديب پنهنجي روزمره جي زندگيءَ کان پري، خيالن جي ڪاڪ آڏيندا رهيا.

١٧ صديءَ جي آخر ڌاري، نيٺ اديبن پنهنجي ماحول تي نظر ڊوڙائي ان مان پنهنجا موضوع وٺڻ شروع ڪيا- تان جو انگلنڊ ۾ چارلس ڊڪنس، فرانس ۾ ايمل زولا، ناروي ۾ ڊسن، جرمنيءَ ۾ ٿامس مئن،

روس ۾ ترجنيف ۽ چيخوف، وغيره جهڙن اديبن عوام جي زندگيءَ کي حقيقت - پسندي سان فن جي قالب ۾ آڻي جي هنر کي معراج تي پهچايو.

ادب جو نئون دور انقلابي حقيقت - نگاريءَ سان شروع ٿيو، جنهن نه رڳو ماحول جي ڀيانڪ پهلوئن کي پيش ڪيو، مگر ان جي روشن امڪانن کي به اجاريو، ۽ ڏيکاريو ته انسانيت ڪيئن گندين نالين ڪراهت جهڙين واٽن، خطرناڪ پيچرن ۽ اٽانگين لاهين چاڙهين مان لنگهندي، ٿڙندي ٿاٻڙندي، ڪڏهن منهن ڀر ڪڏهن پيرن ڀر، ڪڏهن تکي ته ڪڏهن ڍري، اٽل يقين سان، روشن مستقبل ڏانهن وڌي رهي آهي.

جيئن ته هن دنيا جي اديبن کي زندگيءَ تي مڪمل ڀروسو آهي، تنهنڪري هنن ان جي اونداهين گهٽين ۽ تهخانن ذوڙي روشن شاهراهن کي بيخطر پيش ڪيو - انهيءَ ۾ ڪين سندن اٽل ڀروسي سان گڏ سندن حياتيءَ جي حيرت انگيز ۽ ڳوڙهيءَ چاڻ به زبردست مدد ڏني.

جڏهن اڌ - پڪن ۽ تجربو ڪندڙ قلمن انقلابي حقيقت. نگارن جي پيرويءَ جي ڪوشش ڪئي، تڏهن زندگيءَ جي گهري ڀروڙ جي گوشت يا فن جي سٽ جي گهٽتائيءَ ڪري، سندن تخليقات جو ڪاڏو يا ته پنڙي مٿي رب تي پيئي يا وري مرچن جو ڪاڙهو! رڳو اميد جي مٺاڻ يا غم جي مصالح تي ڀاڙيندڙ اديب، اهڙيءَ طرح، پنهنجي تجربي ۾ بريءَ طرح ناڪام ٿي،

يا "نظرين" تي ڪاوڙ ڇنڊڻ يا پڙهندڙن جي رجعت-پسنديءَ جو ماتم ڪرڻ لڳا.

اسان جي سنڌ جا اڪثر اديب وچولي طبقي جا ملازم آهن، جن کي عام زندگيءَ جي سچين پچين، ڪڙين تو ڙي مٺين حقيقتن جي خبر ڪا خبر آهي. هنن جي ڄاڻ جو دارومدار گهڻو ڪري ڪتابن ۾ پڙهيل ادبي 'فارمولائن' تي آهي، جيڪي مڪاني حالتن سان هروڀرو لهڪي نٿيون اچن. اسان جا دوست لائبررين جي زور تي، 'هاورڊ فاسٽ' ۽ 'گورڪي' ٺيٺ جي ڪوشش مان آخر ڪڪ ٿي، زلدگيءَ ڏانهن مڙيا! مگر هتي جي زندگيءَ ۾ ڪاميابي انقلاب ۽ بيداريءَ جا چٽين ۽ يورپ جهڙا نمونا نه ڏسي، هنن ڪاوڙ مان سنڌ جي حقيقي 'هيروئن' کي ڏيهه-نيڪالي ڏيئي پنهنجا خيالي هيرو بنائڻ شروع ڪيا آهن – وچولو طبقو، جو هميشه مٿئين ۽ هيٺين طبقن جي وچ ۾ ٽنگيل رهندو آهي، سو هولئن به اڪثر انتها-پسند ٿيندو آهي.

ظاهر آهي ته اسان جي خاص تاريخي حالتن سبب اسان جو هيرو هن دور ۾ مڪمل ۽ چٽيءَ طرح ڪامياب ٿي سگهي ئي نٿو، ڇو ته جڏهن عوام ئي فاتح ڪونهي، تڏهن ان جا نمائندا ڪيئن فاتح ٿيندا! پر ان جو مطلب اهو ڪونهي ته اسان جو هيرو اخلاقي طور به ڪامياب نه ٿئي، هر هنڌ شڪست کائي، هر منزل تي ٺوڪر کائي، يا اڳتي قدم اصل نه وڌائي، يا هٿي ٺاسي مردار طاقتون وقار نه وڃائين ۽ ناڪام نه ٿين: پر شرط

هيءَ آهي ته انهن کي پيش ڪندي، ترت ـ ڪاميابيءَ جي حرص ۾ حقيقتن جي زمين تان پير نه ڪٽي ڇڏجي.

(جواب ۾)

جمال ابڙو

ـــــادا سائين، اوهان جو خط مليم.

افساني ۾ عام طرح ٻه پهلو ٿين ٿا. هڪ 'ماحول' ٻيو 'ڪردار'. منهنجي سمجهه ۾ ماحول ٻرو ٿي سگهي ٿو پر ڪردار نه. ائين برابر آهي ته ظاهرا انسانيت روئي پئي ۽ حيوانيت کيلي پئي. پر ڇا اها حقيقت نه آهي، ته انسانيت جو رئڻ ڪارنهن ڪي ڏئندو پيو وڃي، يا ائين ڪٿي ڇنجي ته انسانيت اڄ ڪلهه اويءَ ۾ آهي، جتان ضرور جرڪي نڪرندي، سڙي ڪانه ويندي. حيوانيت کلندي کلندي وڃي ڪڏ ۾ ڪرندي ـ انسانيت روئندي اوجل ٿي ويندي.

ٻوءِ جيڪڏهن افساني ۾ 'ماحول' کي مقدم رکيو ٿو وڃي، ته انهيءَ لاءِ ته ٻلي ڪيس اٿلائي پٿلائي، ڇيري ڦاڙي خوب نشانو بنائجي؛ ٻلي ڏيکارجي ته ڪيس پنهنجو ئي گهٽو ڪائي رهيو آهي. اسان جي سنڌي ادب ۾ اهڙا افسانا لکجن پيا. انهن ليکڪن بيشڪ ڪيرون لهٽيون ـ کين مبارڪ هجي.

جڏهن 'ڪردار' کي افساني ۾ مقدم رکيو ٿو وڃي، تڏهن ڇڻ ته ڪنهن ٻنهه نازڪ شي کي ٿو هٿ لائجي. افساني ۾ جذبن جو ڏهڻ ۽ ڪرڻ، ٻيوس ۽ بي حس

ٿيڻ، سن ٿي وڃڻ، چتو چريو ٿيڻ، ڌڪار ۽ نفرت جو اپائڻ يا وري پچڻ ۽ جرڪڻ، نهايت حيرت ۾ وجهندڙ ڳالهيون آهن. جيڪڏهن اسان جو ’ڪردار‘ ڏهي ٿو پوي، سن ٿي ٿو وڃي، بيوس ۽ بي حس ٿي ٿو پوي، چتو چريو ٿو ٿئي يا ڌڪار ۽ نفرت ٿو ڪري ۽ بس، ته چئبو نه اهو ڪردار نه ماحول جو نشانو ٿي ويو. ان افساني ۾ نه ماحول مقدم رهيو، نه ڪردار. اهڙو افسانو نه پهرين قسم جي افسانن ۾ اچي ويو. اهائي گندي ماحول جي گندگي ظاهر ڪئي ويئي. پر، ادا سائين، نيٺ ڪيستائين اسان ماحول جي شڪايت ڪندا رهنداسين؟ ڪيستائين ماحول اسان جي ڪردارن کي نشانو بنائيندو رهندو؟ ڪيستائين حيوانيت ڌنڌ شيڪندي رهندي؟ ڪيستائين اسان جا ڪردار ميڪ ميڪ ڪندا رهندا؟ ڇا اجان اهو وقت نه آيو آهي، جو پيار ۽ محبت، پورهيو ۽ محنت، ماڻهو ۽ ماڻهپو، اڳتي وڌن ۽ چانئبا وڃن؟ جي اجان نه آيو آهي ته ڪڏهن ايندو؟ جڏهن جنازو ڪڄندو؟ جنازو نه حيوانيت جو ڪڄندو. انسانيت زنده رهندي. وقت آيو آهي جڏهن اسانجا ليکڪ ڪردار کي ماحول جو نشانو نه بنائين. انسانيت کي مظلوم ۽ قابل رحم نه بنائين. اهي ڪردار چونڊين، جي ماحول کي متائين دهل جي ڌونڪي ني پڙائين ته انسانيت ۾ اهي قوتون لڪل آهن، جو جوالا بنجي حيوانيت کي جلائي ڇڏيندي يون ۽ زمين جي سطح تي ماڻڪ ۽

موتي ڀنڊاري ڇڏيندا هيون. هيو نه، ته پهرين اهو ته پڌائين ته انهيءَ گندي ڦيٽي ماحول جي اڏ ۾ اها باد پريل آهي، جا پاڻيهي سندس پيٽ ڦاڙي رکندي. من ائين کجهه اميد جا پيغام پهچائين.

ها ائين آهي ته ائين ڪرڻ لاءِ فني پختگي کپي. پر رڳو فني پختگيءَ لاءِ منزل ته ڪانه وڃائبي. اهو وري هر ڪنهن ليکڪ تي مدار آهي. اسين سڀ پالڏ يٽڙا آهيون، ڪچا آهيون. پر نيٺ انهيءَ پختگيءَ کي ڳتڙ ڪان جهليندا اسين. اڄ نه، ته سڀاڻي. اسين نه، ته ٻيا.

الهيءَ ڏس ۾ "پشو" منهنجي ڀرپور ڪوشش آهي. ميچان ٿو ته منجهس اها پختگي ڪانهي. شايد ڪجهه مصنوعي به لڳندو هجي. پر اميد اٿم ته هوريان هوريان مان ۽ منهنجا ٻيا هم سفر سڌرندا ويندا سون.

شيخ حفيظ

—پائو، "مهراڻ" جو پنجون پرچو مليم. پڙهيم.
"ڄاڳ پڌائي ڪهوٽ، سنڌڙي تي توکي سڏي"
جهونڪاريندي پوري تماهي، ڪهاري اٿم. وساري نٿو وسري. گيت پڙهيم 'ديپڪ' دل ۾ آگ لڳائي. نظم پڙهندي 'موهن جي دڙي' حال مان ڪيڏي بي حال ڪري ڇڏيو. مضمونن ۾ 'رس پاو' مان جيڪو رس مليو، تنهن چت ۾ اڄ به ڇهڙيون پئي ڏنيون آهن،

۽ افسانن ۾ 'پشو پاشا' پڙهي، سڄا سارا ٽي مهينا ويچار ڪندو رهيو آهيان.

ادا، "مهراڻ" جي پنجين پرچي جي خصوصيت آهي "جمال" ابڙي جو خط - بيڊل سالتيڪي پاٽيءَ ۾ هن پار ڦوڙ اڇلائي، چوليون چلڪائي ڇڏيون آهن. لکي ٿو: "مون 'پشو پاشا'، 'بلو دادا' ۽ 'شيدو ڌاڙيل' ڪان متاثر ٿي لکيو آهي". هي لفظ آهن 'شاهه جي ڦر' جي خالق جا! منهنجي خيال ۾، "مهراڻ" ۾ هن وقت تائين جيڪي به افسانا ڇپيا آهن، تن ۾ 'شاهه جو ڦر' سڀ ڪان سٺو آهي- ائين ڪٿي چوان ته گذريل ٻن ڇهن سالن ۾، سنڌ اندر سنڌي زبان ۾ جيڪي به افسانا لکيا ويا آهن، تن ۾ هيءَ بهترين آهي. پر تنهن هوندي به "جمال" ابڙو 'بلو دادا' ۽ 'شيدو ڌاڙيل' ڪان متاثر ٿو ٿئي، سو ڇو؟ اهو هڪ سوال آهي، جنهن جو جواب جيتوڻيڪ آءٌ پاڻ ڏيڻ جي ڪوشش ڪندس. پر تنهن هوندي به، توهانکي خواهه پاءُ جمال کي عرض ڪندس ته انهيءَ سوال جو جواب اوهان به سوچيو ۽ ڏيو.

سڀ ڪان پهرين ته اسان کي اهو جاچڻ جڳائي، ته آخر 'شاهه جو ڦر' ۽ 'شيدو ڌاڙيل' ۾ فرق ڪهڙو آهي؛ جو ته جيڪڏهن اسان انهيءَ فرق کي سمجهي سگهون ته پوءِ اهو به سمجهي سگهنداسين ته اها ڪهڙي ڳالهه آهي، جيڪا 'شاهه جي ڦر' جي خالق کي 'پشو پاشا' لکڻ تي مجبور ڪري ٿي. منهنجي خيال ۾ ائين

ڪرڻ لاءِ، ڀهنر اهو ٽيندو ته انهيءَ ڏس ۾ جمال جي پنهنجي اعتراف ڪي آڏو رکي، اسان ’بلو دادا‘ کان ’پشو پاشا‘ تائين، سنڌي افساني جي ارتقا جاچي وڃون.

پهرين پهرين ”اياز“ قادريءَ ’بلو دادا‘ پيش ڪيو : مون کي ياد آهي ته ”اياز“ قادريءَ ’سنڌي ادبي سنگت‘ ۾ افسانو پڙهڻ ويل، اهو اعتراف ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو ته اهو افسانو، اردوءَ جي مشهور افسانه نگار ”منٽو“ مرحوم جي افساني ’ممو دادا‘ کان کان متاثر ٿي لکيو اهي. سچ پچ جيتوڻيڪ ”اياز“ قادريءَ جو افسانو منٽو جي مٿي بيان ڪيل افساني کان بلڪل مختلف هو، پر تنهن هوندي به ان ۾ ’منٽوئيت‘ پئي جهلڪون ڏني. ’بلو دادا‘ ڪٿي ٻ، ته ڪو ڳٽو ڪم ڪين ٿو ڪري : بس جانگيان مڪرانيءَ جي ڪئبن جي ڪنڌ ۾ چانهه جو ڪوپ ويٺو چاڙهي. تصور ۾ انين ٿو اچي، جڻ هڪ تياڳي ويٺو عمر خيام جي ڪا رباعي جهونڪاري، يا ويٺو چوي :

اسان ٿي الزام، اندا جڳ جيڻ جا،
جن جي روز جواب ۾، جرڪيا منهنجا جام.
الا ! ڪڏهن عام، رسندا منهنجي روح کي؟

گهر ڪونه، گهات ڪونه، لڏ ڪانه، مڏي ڪانه، تن تنها يار ويٺو وجهه واجهائي ته ڪنهن پر هن ڪَل جُڳ جو مانداڻ مٿي رکي. يار ڪيو اٿس، سوبه هڪڙو ماستر. ڳالهين ڳالهين ۾ ماستر سان پنهنجي روح جا راز سليندو اچي. جڻ چوندو هجي : ڀلارا سائين!

هيءَ منهنجا احساس انهن آئيندي جي ابن تائين پهچائي ڇڏج، جن کي تون پاڙهين ٿو." مچجي ٿو ته بلو دادا ماستر سان سنگت کو چاڻي ٻجهي کين رکي هوندي، پر هت ته بلو دادا جو ڪردار اهڙو چٽيل آهي، ڄڻ جسم اٿس ئي ڪين - رڳو هڪ روح آهي، جنهن جي هر ادا مان انسانيت جي نيڪ ۽ پاڪ جذبن جي جهلڪ پيئي جهلڪي. اهڙي صورت ۾ ماستر سان سنگت مان ٻه جيڪڏهن اهڙو انومان ڪڍي ته غلط ڪين ٿيندو.

هر حالت ۾، اڪيلو "بلو دادا" ڪري ڪجهه به ڪين ٿو سگهي؛ ۽ ڪاري، ڀهاڙ جهڙي بلڊنگ ۾ رهندڙ، زهريلي ناگ جهڙي سيٺ هن کي مڪران موڪلراني ڇڏي، ۽ "اياز" قادري پنهنجي يار لاءِ ويڳاڻو ٿي ويهي رهيو.

ان بعد "رباني" جو 'شيدو ڏاڙيل' نڪتو. "رباني" کي شايد 'بلو دادا' جو سڪوت ڪين وڻيو. شايد هن چاهيو ته جيڪر 'بلو دادا' کي 'شيدو ڏاڙيل' بڻائي، ڪانئس اهڙو ڪم وٺي جو چوڏاري 'شيدو ڏاڙيل' پيدا ٿي وڃن، ۽ هي مانداڻ متجي پوي، انجي افساني جي ڇپجندي، انهيءَ کي ور ور ڪري دوستن جي دائري ۾ بحث لاءِ پيش ڪيو ويو، ۽ عجيب عجيب قسم جا رايا ظاهر ڪيا ويا. اهي بحث اڃان اڏ ۾ هئا ته شيدو ڏاڙيل' ڇپجي آيو. سنڌي ماحول، سنڌي ڪردار، ذري گهٽ سچي ڪهاڻي رڙ مچي ويئي، سڀني چيو "واه"! پر جيڪڏهن انهيءَ 'واه' کي پڙدي، لکندڙ

ويهي رهن ته سندن دلين مان وهندڙ نالا سڪي بند ٿي پون. دوستن جي ذاتي دائري ۾ 'شيدو ڌاڙيل' تي جيڪا تنقيدون ٿيون، سا انهيءَ کان بلڪل مختلف هئي، جيڪا رسول بخش پليجي اوهان کي لکي موڪلي هئي. "رباني" کي 'بلو دادا' سان اها شڪايت هئي ته هڪ ته اهو ڪردار رڳو ڪراچيءَ جي ڪئمپن تي ويهي پئي سگهيو، ۽ ٻيو ته نهايت ساڪت هو. "ربانيءَ" انهي ٻنهي ڳالهين کي خيال ۾ رکي، 'شيدو ڌاڙيل' لکيو. پر سندس انهن ڪرڻ سان، جيڪي خاميون 'شيدو ڌاڙيل' جي ڪردار ۾ پيدا ٿي پيون، تن کي جڙهن "ربانيءَ" جي ڌيان تي آندو ويو ته هو پاڻ به گهٻرائجي، چرڪ جي چوٽ ۾ ٻي انتها کي پهچي ويو، ۽ 'بري هن پٺيور ۾ هيڙا هاڃا ٿين' لکي ڪڍيائين. هت مختصر طور ايترو ٻڌائڻ ڪافي ٿو سمجهان ته 'شيدو ڌاڙيل" ۾ شيدوءَ جو ڪردار نهايت بڇڙي طرح ڪري پيو آهي، ۽ ان ۾ "ڏڳاٽي خان" جو ثانوي ڪردار، "شيدوءَ" جي ڪردار تي به چڙهت ڪري ويو آهي- بلڪ انهن احساس پيو ٿئي، ڇڻ "شيدو" کو ڪرداري ڪين ٿو رکي، ۽ وقت جي چولين تي چلڪندڙ ڪک پن کان وڌ ڪا حيثيت ئي ڪانه اٿس. ماستر جي مار کائي، هو خاموش ٿو رهي- انهيءَ ڪري جو ٻي واهه ڪانه اٿس. سيني کي دٻائي "ڏڳاٽي خان" آڏو هو انهن ٿو جهڪي وڃي، ڇو اصل کان ان جو پڳهاردار نوڪر آهي، ۽ ان جي

پٽ نہ هجيس تہ پاڻ ۾ ڪو تيڙ ٺي ڪين اٿس. وقت ۾ حالتون ڪانئس سيپئي ڪڏا ڪم ڪرائيندا ٿا رهن، پر هن جو احساس، هن جو ضمير ۽ انسانيت انهن ننڍ ۾ پيل آهن، جو جهٽ پلڪ بہ پنهنجي ڪئي تي ڪو پڇتاءُ ڪين ڏسو ڪري. شغل سندس هو، 'زيبيءَ' جهڙيون سرتيون ڏارڻ. اسڪول جي موچڙن، ماءُ پيءُ جي وڙوڙي ۾ اهڙين بين حالتن سان سنڌ ۾ لکين ماڻهو منهن مقابل ٿين ٿا، پر سڀ تہ "شيدو ڏاڙيل" ڪين ٿا ٿي پون. گهڻا تڻا تہ "ڪريم" ٿيو پون. "شيدو"، "ڪريم" ڇو ڪين بڻيو، سو تہ افساني ۾ ڏيکاريل ئي ڪين آهي. پيلا جيڪڏهن مجبي ڪٺي (جينوٽيڪ مجرم لاءِ ڪو بنيادي سبب افساني ۾ ڏنل ڪين آهي) تہ هي سچو مانداڻ منڍڻ لاءِ "ڏگاڏو خان" ٺي جوابدار آهي، تہ پوءِ انهيءَ جو تدارڪ؟ 'بلو دادا' جو سڪوت، سماج سان ذاتي 'سوشل باءِ ڪاٽ'، بين کي انهين ڪرڻ لاءِ پيو هرڪائي، ۽ سچ پڇ تہ اهو 'سوشل باءِ ڪاٽ' هڪ اهڙو تدارڪ آهي، جيڪو دير ڪندو اندير ڪين ڪندو. 'بلو دادا' ۾ ڪم آندل انهيءَ اشاري کي تبليغ ڪين ٿو چئي سگهجي، ۽ نہ ئي ڪنهن "اياز" تي اهڙو الزام مڙهڻ جي جرات ڪئي آهي.

خير سو ڳالهہ پئي ڪير تہ "رباني" ڇرڪ جي چوهہ ۾ وچي 'بري هن پنهور ۾ هنڙا هاڃا ٿين' لکيو. "بلو دادا" کي "شيدو" نہ بڻائي سگهيو تہ ڪيس

”عيسو“ بنائڻ جي ڪوشش ڪيائين. ڪوشش ڪامياب هئي. ”عيسو“ هڪ مظلوم ڪردار جي لاجواب تصوير آهي، ۽ لطف اهو جو متحرڪ به آهي؛ پر افسوس جو هن جا احساس بہ پنڊ پهڻ مثل خاموش آهن. پڙهندڙ کي خود ”عيسي“ تي ئي ڪاوڙ اچيو وڃي؛ ۽ سچ ته انهيءَ ڪاوڙ جو ئي نتيجو هو، جو ”جمال“ ’پشو پاشا‘ لکڻ تي سنبريو. جيتوڻيڪ ڪيس انهڻ ڳالھ جو احساس ڪونهي ۽ لکي ٿو ته ”’پشو پاشا‘ ’شيد و ڏاڙيل‘ کان متاثر ٿي لکيو اٿم“ ’پشو پاشا‘ بابت ”جمال“ پاڻ جيڪي لکيو آهي، سو بلڪل مناسب آهي. لکي ٿو ”مچيان ڏي، منجهس اها پختگي ڪانه آهي. ممڪن آهي ڪجھ مصنوعي بہ لڳندو هجي...“ سچ پچ ’پشو پاشا‘ مصنوعي پيو لڳي.

خير هر حالت ۾ ”رباني“ خواه ”جمال“ جي اها تمنا پوري ڪانہ ٿي سگهي، تہ ڪنهن پہ اهڙن ڪردارن مان هڪ اهڙو ’آئڊيل‘ ڪڍي پيش ڪن، جيڪو سنڌي ماڻهو پنهنجو ڪري سگهن، ۽ ان جي نقش قدم تي پنڌ ڪندا، اڳتي وڌندا هلن. ”پشو پاشا“ هن دور ۾ تہ سنڌ ۾ پيدا ڪين ٿو ٿي سگهي، ۽ جيءَ ٿي پوي تہ اچان زمانو اهڙو سازگار ڪين آهي، جو اهو ڊرامو ڪيڏي سگهي.

سمجهان ٿو تہ انهي سڄي وچور مان، اها ڳالھ ثابت ٿي ويئي هوندي، تہ اسان سنڌين جو سياءُ اهڙو آهي، جو سانتيڪي ڪردار کان اسان متحرڪ

ڪردار کي وڏيڪ پسند ڪيا ڪريون. ”رباني“ انهيءَ ڪري ’بلو دادا‘ جي مقابلي ۾ ’شيدو ڌاڙيل‘ ٿو لڳي، ۽ ’جمال‘ انهيءَ ڪري ئي ’شيدو ڌاڙيل‘ ۽ ’بري هن ڀنڀور ۾ هيڙا هاڃا ٿين‘ کي ڏسي ’پشو پاشا‘ ٿو لڳي. اهو آهي عام لاڙو اسان سنڌي ليکڪن جو.

هاڻي سوال ٿو اٿي ته اسان سنڌي انهيءَ ڍنگ ۾ ڇو ٿا ويچاريون؟ پائو، مون انهيءَ تي گهڻو ويچاريو آهي. ڇني نتو سگهان ته ڪيتري قدر صحيح فيصلي تي پهتو آهيان، پر تنهن هوندي به جنهن فيصلي تي پهتو آهيان، سو دوستن آڏو رکڻ ضروري ٿو سمجهان.

منهنجي خيال موجب، انهيءَ لاءِ سنڌي سماج جي ذهني ارتقا گهڻي ڀاڱي جوابدار آهي. آخر به اسين ليکڪ به ته انسان آهيون. ائين ڪيئن ٿي سگهندو ته پنهنجي ماحول کان متاثر نه ٿيون؟ ڪڇيءَ کان امرڪوٽ تائين ۽ ڪراچيءَ کان ڪشمور تائين اسان جي سماج جو اهو حال آهي ته ”جڏهن رڃ ۾ رلبو آهي ته ’خضر‘ اچي دڳ لائيندو آهي“. جيئن وڏا ٿيندا وياسين ته عجيب عجيب شخصيتن جا عجيب عجيب قصا ٻڌندا رهياسين. هاڻي حالت اها آهي، جو گهر ڀيو سڙيئون، ڍينگو ڀيو ڍيري ٿيئون، اگر تگر ڀيو لتجي- ۾ ويٺا آهيون انهيءَ اڪر تي ته اجهو ’نون لکن پيرن‘ مان هڪڙو پاسو ٿو ورائي، ۽ سالن جا سور پلڪن ۾ لاهي. نه اهڙو ڪو ’پير‘ اٿندو، ۽ نه اسان جو ڪو بلو پيٽي ٿيندو. مون توهان به چاڻو ٿا ۽ آءٌ به سمجهان

ٿو. جن پاڻ گھوتي تن کالھہ پيتي، اڄ بہ پين پيا ۽ سياڻ پڻ پيئندا. سا کا لکل حقيقت کانہ آهي. پر تنهن هوندي بہ 'رباني ۽' جي رڳ تي ٺڙڪي، تہ پيو کو پير فقير نہ ڏسي، جهليو 'شيدو ڏاڙيل' کي، آڻيو پڙ ۾ پيو بيهاري. 'جمال' ابڙو جو ڏسي ٿو تہ نکو پيلي، هن يار بہ ٻوتو کين پاريو؛ سو 'پشو پاشا' ڪٺيو گهڙي. مطلب تہ هي نوان 'پير'، نوان 'خضر' پيا گهڙجن، جيکي ڪرامتن جا ڏڻي تہ کين آهن، البت هڪ نہ ٻي ذات اهڙي ڪنيو اچن، جيڪا هزار ڪاني ڪرامتن جو مٽ ٿيو پوي، ۽ اهڙي ۽ طرح ليڪن جون سڪون پوريون ٿيو پون، ۽ پڙهندڙن لاءِ آفيم جي خمارن جهڙي موج مهيا ٿيو پوي.

پر پائو، اها حقيقت پنهنجي جاءِ تي ٿي رهي تہ جهڙي طرح قبرن ۾ ستل پير، قيامت تائين پاسو ورائي کين سگهندا، تهڙيءَ طرح "شيدو ڏاڙيل" ۽ "پشو پاشا" بہ ڪجھ کين ڪري سگهندا. اسان جو سنڌي سماج اهڙي دور مان گذري رهيو آهي، جتي ڪردار ڪڏهن بہ پنهنجو ڪردار (Role) ادا نہ ڪري سگهندا، جيڪو "جمال" ۽ "رباني" چاهين ٿا. "بلو دادا" تہ رڳو ڪراچيءَ جهڙي شهري ماحول ۾ اسري سگهي ٿو.

هاڻي سوال اهو ٿو اٿي تہ تہ ڏهن پلا سنڌ ۾ ڪهڙو ڪردار اٿي، پاڻ موڪائي سگهي ٿو. پائو، منهنجو خيال آهي تہ سنڌ ۾، جيڪڏهن ڪو ڪردار

اتي سگهي ٿو ته اهو آهي "مريم" جو- جيئامڙي ننڍڙي، مکڙي سمان نازڪڙي، نه اٿس ڇل نه ڦند ۽ مستن ڄيان نعرو پئي هڻي: "ماما" ڪير شاه جو ڦر آهي، يا گدا جو- هن کي انهيءَ جي پرواه ئي ڪانه آهي. ڀلا جهلبس ته ڪو! مڙندي؟ اصل نه، سائين! اصل نه مڙندي. ازلئون اصول کڻي آئي آهي، ۽ نعرو پئي هڻندي وتي: "انسان سڀ هڪجهڙا آهن". ۽ "شاه جو ڦر" جڏهن هن ٻي انهي نعري کان گهٻرائجي ٿو اٿي، جڏهن ذات پات جي ڀيد ۾ انسان انسان جي وچ ڪڙيون ڪيل ديواريون، هن کي ڪرنديون ٿيون نظر اچن، جڏهن هو ڏسي ٿو ته جنهن ڀيد جي سبب سوين ماڻهو عقل هٿان وڃائي، هزارين رپيا کيس ڏن ڪري پيا ڏين، سو ڀيد هن ڇوڪريءَ جي هڪ لفظ سان رينجڻ شروع ٿيو آهي ته، هو پاڳل ٿو ٿي وڃي ۽ پوءِ ··· پوءِ به "ماما سائين پئسو..." ڪين مڃيائين ڀائو! ڪين مڃيائين، "مريم" هار نه مڃيندي، ۽ جڏهن "مريم" "شاه جي ڦر" جي لت کائي، گولانئون هڻندي وڃي قبر ۾ پوندي ته سوين هزارين "مريمون" سنڌ ۾ پيدا ٿي پونديون؛ شاه جي ڦر کي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ساڳيو "ماما، ماما" جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو- ذات پات جا ڀيد پيجي پوندا، انسان، انسان ۾ ڪو فرق ڪين رهندو، ۽ هي ماڻداڻ منجي پوندو.

ڀارن جي افسانن تي گهڻو ڪجهه لکي وينو آهيان، پر اٿم ڇڙندا اصل ڪين، جو ته جن کي سنگيت سان

سڪ هوندي آهي، سي ڳائڻي جي منهن ذي نهارين ٿي ڪين. اڪيون ٻوٽي آواز جي تار تي پيا تونداڻ ساز جي آواز تي لنو لنو منجهه لڳاءَ پيو لڇندن.

مس شمس صديقي

توهانکي خبر آهي ته روز مره جي گفتگو کان الگ هڪ ادبي زبان به ٿيندي آهي؛ زبان جا معمار اديب ٿي ٿيندا آهن؛ زباني گفتگو ۽ لکيت ۾ ظاهر آهي تہ فرق ٿيندو آهي. مسٽر جمال ابڙي جو افسانو "پشو پاشا" پلاٽ جي لحاظ کان ترقي پسند سهي، پر زبان جي لحاظ کان ڪٿي ڪٿي مونکي ٿورو ڪمزور لڳو. لفظي تناسب منجهس ڪجهه گهٽ، ڀرتيءَ جا ڪيترا لفظ منجهس استعمال ٿيل ڏسُم، جن ڪن ڪن جاين تي جملن جي ترتيب کي نوڙي، اصل مفهوم کي وڃي ضرر پهچايو آهي. مثلاً: "پشوءَ جي ذري ذري مان زندگيءَ جا آثار پيا ٽمڪندا هئا". 'آثار' ۽ 'ٽمڪڻ' ... الفاظ تجربا ٿيندا آهن، هڪ مخصوص مفهوم رکندا آهن، انهن جي هڪ مخصوص نشست هوندي آهي؛ لفظن جو استعارا استعمال روا آهي، پر انديءَ ۾ به ڪوشش اها ڪئي ويندي آهي ته لفظ پنهنجو حقيقي مفهوم جيئن نہ وڃائي ويهن؛ نہ ته اوپرا لڳندا ... آثار ظاهر ٿيندا آهن، عيان هوندا آهن، ٻڪندا آهن، جهلڪندا آهن. هيءُ جملو ائين به ٿي سگهي پيو ته

’ پشوءَ جي حرڪت مان زندگي جا آثار بکندا هئا يا جهلڪندا هئا!؟ ساڳيءَ پئرا ۾ ”اڇلون ڏيندو ۽ چلڪندو هو“- پيالن جو چلڪڻ، اکين کي پيمانن سان تشبيهه ڏيڻي انهن جو چلڪڻ، ته پڙهيو هوسين؛ ماڻهوءَ جو اڇلون ڏيڻ ۽ چلڪڻ!... پشوءَ جي ڳالهه هڪ ماڻهوءَ جي ڳالهه آهي يا درياهه جي؟

دين محمد لاشاري

ادا، ”مهراڻ“ ۾ مختصر افساني جي فني لوازمات تي هڪ نهايت دلچسپ بحث ڇڙي چڪو آهي. منهنجي دل ٻه سُرڪي ٿي ته جيڪر آن بحث ۾ مان ٻه حصو وٺان. شيخ حفيظ واقعي سچ جيو آهي ته ’مسٽر جمال ابڙي هن موضوع تي بحث ڇيڙي سانتيڪي ۽ بيٺل پاڻيءَ ۾ هڪ قسم جو ڦوڙ اڇلايو آهي“: شايد اهو ڦوڙ اجا ٻه هن پاڻيءَ کي وڏيڪ چوليون ڏياري. مسٽر جمال جي دعويٰ آهي، ته مختصر افساني جا ٻه پهلو تي سگهن ٿا: هڪ ماحول، ٻيو ڪردار. سندس خيال موجب ماحول سٺو هجي يا خراب، آن جي ڪا خاص پرواهه ڪانهي؛ باقي افساني ۾ ڪردار ڪنهن ٻه قيمت تي بلند رهي. هو نه ماحول جو شڪار ٿئي ۽ نه وري حيوانيت مٿس ڪو غلبو ڪري. سندس خيال موجب افساني ۾ جيڪڏهن ڪردار ڪنهن ٻيءَ طاقت اڳيان مجبور ٿيو يا ڪنڌ جهڪايائين، ته پوءِ

آهو افسانو نہ چئبو. اُن جي برعڪس شيخ "راز" جو چوڻ آهي تہ اِهي ٻئي مٿيان پهلو مختصر افساني جا بنيادي پهلو تہ نہ آهن، باقي ضمني پهلو ضرور آهن. سندس راءِ مطابق مختصر افساني جو بنيادي پهلو آهي آهو نقط نظر، جنهن کي سامهون رکي افسانو لکيو ويو هجي. هي آهن سنڌيءَ جي ٻن مايہ ناز اديبن جا ٻہ علحدا نظريا. علم ادب ۽ اُن جي فني پهلوئن تي هن قسم جا بحث نهايت ئي نيڪ فال آهن. اسرندڙ ادب جي سلسلي ۾ هن قسم جا بحث وڏي همٿ ڏيندا. حقيقت ۾ صحيح ادبي مذاق جو روح اسان ۾ پيدا ئي هاڻي ٿو ٿئي. مسٽر جمال جي چوڻ موجب واقعي 'هيءَ هڪ اختلافي مسئلو آهي'، ڇو تہ زندگيءَ بابت هر ڪنهن کي پنهنجي پنهنجي تجربي آهر پنهنجوئي علحدو نظريو آهي، تنهنڪري هن موضوع تي بحث ڪرڻ وقت مختلف قسمن جي نظرين جو پيدا ٿيڻ ڪا عجب جهڙي ڳالهہ ڪانهي.

پاڻو جمال ابڙي افساني لکڻ جي 'اسباب' کي نظر انداز ڇو ڪيو آهي، سا ڳالهہ تہ سمجهہ ۾ ئي ڪانہ ٿي اچي. جيڪڏهن فقط هيءَ هڪ سوال ئي پڇيو وڃي تہ "اسان افسانا ڇو ٿا لکون ؟"- تہ مان سمجهان ٿو تہ جيڪر نهايت اطمينان جوڳو جواب ملي وڃي. ادب، جيئن مون شروع ۾ ئي عرض ڪيو آهي يا جيئن جديد دور جا اڪثر اديب بہ تسليم ڪن ٿا، زندگيءَ جي عڪاسي ۽ ترجماني ڪرڻ جو هڪ ذريعو يا وسيلو

آهي. هاڻي ”اسان افسانو ڇو ٿا لکون“ جو جواب نهايت صاف ۽ پڌري پٽ پيو آهي، ته افساني لکڻ وقت اسان کي انفرادي ۽ اجتماعي زندگيءَ جا تلخ تجربا اڳيان هوندا آهن - ۽ پوءِ زندگيءَ جون اهي تلخيون ئي ته، آهن، جيڪي اسان کي مجبور ڪن ٿيون ته اسان مختصر افساني ذريعي، پنهنجي دکندڙ دل جا دونهان ٻاهر ڪڍون. هيءَ هڪ فطري اصول آهي، ته انسان کي جڏهن ڪو صدمو پهچي ٿو، ته پوءِ هو پنهنجن نماڻن نيڻن ذريعي به ٿي گرم لڙڪ هاري، پنهنجي دل تي پيل بوجي کي هلڪو ڪري ڇڏي: پر جي قسمت سانگي ڪو ’پشو پاشا‘ وانگر خود دار ۽ سورهيه - دل نڪري پيو ۽ لڙڪ هارڻ پنهنجي خودداريءَ جي خلاف سمجهيائين، ته به آن درد ۽ صدمي جو ذاتيطور اظهار ڪم از ڪم ڪنهن ’نازو‘ جهڙي محرم راز ۽ غمگسار سان ته ڪرڻو ئي پوندس. بس اِهوئي آهي افساني لکڻ جو بنيادي سبب.

جڏهن افسانو لکجي ٿو ته ڪنهن خاص نقطہ نظر جي پيش ڪرڻ لاءِ يا پنهنجن جذباتن جي ترجماني ڪرڻ لاءِ، ته پوءِ اِهو ممڪن ڪيئن ٿي سگهي ٿو، جو ڪردار ماحول جو شڪار نہ ٿين؟ ڪردار ته پيدائش ئي ماحول جي آهن - پوءِ جهڙو هوندو ماحول، اهڙائي پيدا ٿيندا ڪردار؛ جهڙي هوندي زمين، اهڙي ٿيندي پوک ....

ڪردار ماحول جا محتاج آهن، تنهن جي شاهدي

تہ خود محترم ابڙي جو هيرو 'پشو' پاڻ بہ بيٺو ڏئي- جج جي سوال جي جواب ۾ هن جو چوڻ تہ "ناحق آهي توسان، قاتل آهين تون"، يا وڪيل ــتان مڪون الاري، ڪيس چڙ تہ "چريو آهين تون، هيٺو آهين تون، ظلم آهي توسان"- اهي الفاظ پشوءَ جي اڻ گهڙئي ۽ 'غير مهذب' سياءَ تي ڪافي روشني وجهن ٿا. اهو رکو هين ڪري آهي، جو هن هڪ اهڙي خطي ۾ پرورش پاتي آهي، جنهن جي اڻ گهڙئي ماحول هن کي بہ "اڻ گهڙيو ڪاٺ" بڻائي ڇڏيو آهي. 'پشوءَ' جا هن قسم جا جملا ۽ الفاظ ڪو سندس خود داري ڪونہ ٿا ڏيکارين، ليڪن جنهن 'جاهل' ۽ 'اڻ سڌريل' ماحول ۾ هو رهيو ۽ پليو آهي، تنهن هن کي 'مجبور' ڪري هن نموني سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ سيکاريو آهي .... پلا ادا، اها تمنا ڪير نہ ٿو رکي تہ اسان وٽ شال پشوءَ جهڙا هزارين خود دار ۽ سورهيہ پيدا ٿين!...... پر هو تہ 'بلو داد' ۽ 'شيدوءَ' کان بہ وڏيڪ ماحول جو شڪار ٿيو آهي! 'بلودادا' تہ ڪنهن حد تائين پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿئي ٿو- پوءِ سندس حصول مقصد جي طريقي کي ڇو نہ داداگيري ئي سمجهيو وڃي: اهڙيءَ طرح 'شيدو" تہ هونئن بہ ڏاڙيل آهي ۽ هن ڪافي ڏاڙا هڻي پنهنجا انتقام چڪايا ۽ پنهنجي تتل دل ٺاري- خواري تہ منڍ ۾ ئي ڪنئي اٿس: ليڪن ويچارو 'پشو' معصوم جو معصوم ئي رهجي ويو- هو نہ پاڻ ڪامياب ٿيو، نہ سندس تحريڪ.

متس ڪيس هلائي، ڪيس قاسيءَ جي سزا ڏني وڃي ٿي- سندس قاسي سچ پچ عمل ۾ اچي ٿي الائي نه، اِها ڳالهه ته صاف ٿي ڪانهي، پر هُن جي سزا جي اعلان ڪان پوءِ سندس ساٿي گوڙ گهمسان ڪري جنن وانگر هوا ۾ تحليل ٿي وڃن ٿا- پوءِ جو سندن پتوئي ڪونه ٿو لڳي ته 'پشو' ڪاڏي ويو، سندس تحريڪ جوڇا ٿيو؟ ڪجهه به نه، رڳو مايوسي ۽ دلشڪستگي!

برادرم جمال جا هي جذبات ته "مان پانيان ٿو ته انسان ڪي رحم جوڳو ثيڻ ئي نه کپي. اِها انسان جي توهين آهي، انسانيت جي توهين آهي. انسان نهايت بلند ۽ بالا آهي. هو ويچارو ۽ ڪين جهڙو نه آهي. مفلسي ڪيس ماري نه ٿي سگهي"- نهايت قابل قدر آهن. هن نوجوان اديب جي دل ۾ انسانيت لاءِ جنهن گهڙيءَ همدرديءَ جو احساس آهي، تنهن جي تعريف نه ڪرڻ ڪور چشمي ٿيندي. اسان جي دعا آهي ته شل سنڌ جو ٻچو ٻچو 'جمال' بڻجي پوي ادا سائين، ڪهڙي نياڳي جي دل ائين نه گهرندي ته 'انسانيت' تي 'حيوانيت' جو غلبو نه رهي؟ ڪهڙو چنبڙو هيءَ خواهش نه ڪندو ته حيوانيت جا قلعا آڏائي انسانيت کي قيد مان آزاد ڪجي ۽ آن کي جرڪائجي؟ ڪير نه گهرندو ته انسانيت جي اندر مان حيوانيت کي تڙي، هڪالي، آن جي بجاءِ آن کي ميٺ محبت، قرب ۽ مزي سان پري چڏجي؟ اِنهن تمنائن ۽ آرزوئن رکڻ ۾ جمال ابڙو اڪيلو نه آهي، پر ساڻس آهي سڀ افراد

شامل آهن، جيڪي 'انسانيت' جو قدر سجاڻن ٿا. پر مصيبت هيءَ آهي تہ آن پراڻي ۽ جهوني مرض جو علاج ڪجي ڪيئن؟ علاج ڪرڻ لاءِ هڪ 'پشو' تہ ٺهيو، هزارين پيا 'پشو' بہ ميدان عمل ۾ اچي سگهن ٿا، فقط مرض جو بنياد ڪنهن ڪان ليي. هتي 'پشو' تہ فقط جذباتي زور تـي هڪلجي اچي ٿو. اسان کي هن قسم جا مصنوعي ۽ جذباتي 'پشو' نہ گهرجن. اسان کي سنجيده ۽ اصل 'پشو" گهرجن، جيڪي موجوه سماج جي هن فرسوده ۽ باطل نظام کـي، جيڪو ورهين ڪان وٺي اسان مٿان پنهنجي پراگنده ماحول کي حاوي رکندو آيو آهي، جيڪو بيوس ۽ مجبور انسانن کي پنهنجي ظالم هٿن سان کهائيندو ۽ مارائيندو آيـو آهـي، تنهن جي بنيادن ۾ هٿ وجهي تيستائين ان کي لوڏين جيستائين سندس غريبن جي خون سان ڳاڙهي ٿيل ماڙي ڦهڪو ڪري پٽ تي نہ ڪري آهي. اسان کي پنهنجي سماج جي تعمير نئين سر ڪرڻي پوندي. اڳوڻي سموري نظام جي ڪوڙن بتن کـي پاش پاش ڪرڻو پوندو. هڪ بنيادي ۽ ذهني انقلاب آڻڻو پوندو. تڏهن ئي اسان جا ڪردار ماحول مٿان قبضو حاصل ڪري سگهندا. تڏهن ئي انسانيت آويءَ مان نڪري جرڪڻ لڳندي. تڏهن ئي اسان جا ڪردار ٻليءَ واري ميڪ ميڪ ڇڏي شينهن واريون گجگوڙيون ڪندا. نہ تہ هوندئن تہ پيئو، هر روز پنهنجن هنن گنهگار اکين سان ويٺا ڏسون، تہ انسانن ويچارن کي

مفلسي زوران زور گهٽا ڏيئي ماري ڇڏي ٿي؛ انسان ويچارو اڃان ته ’مجبور‘ ۽ ’ڪين جهڙو‘ آهي؛ ’انسانيت‘ اڃا ته نسوري ناحق ۾ آهي، ڏني وائٽي سڪرات ۾ آهي، هوءَ ته ويچاري اڃا ته واقعي ويچاري ۽ ڪمزور آهي، اڃا ته رت جا ڳوڙها وهائي ويٺي روئي؛ ’حيوانيت‘ اڃا ته ڏند شيڪيندي ۽ ڪلندي رهي ٿي. اهو سڀ ته اسان جي روز مره جو مشاهدو آهي. انهن تلخ حقيقتن کان انڪار اچ ڪهڙو خوش فهم انسان ڪري ٿو سگهي؟

دادا، هيءَ ڳالهه به پڌي ڇڏ ته حيوانيت ’سيٺ‘، ’وڏيري‘ ڏڳاڻي ’خان‘، ۽ ’رئيس‘ ڳامڻ خان، جي بنهه زر خريد ٻانهي آهي. انهن جي ئي در جي پاليل ڪتي آهي. ڪين فقط ٻچ ڪرڻ جي دير آهي: پوءِ ڏس ته ڪيئن نه ’انسانيت‘ جي ٻڙيءَ کي آها چتي ڪتي ڦاڙي چيري، ليڙون ليڙون ڪري پنهنجن مالڪن اڳيان هيچ ڪري ٿي ڏيکاري! پوءِ ڏس ته ڪيئن نه آهي ’انسانيت‘ جي هن بيوس ۽ مجبور ”ذلت“ تي وڏا وڏا ٽهڪ ٿا ڏين! ساحول اِنهن انسان دشمن ۽ انسان ذات دیوسن جو غلام آهي. ته آنهن جي اشارن تي چير وجهي لچندو آهي. هو آنهن جي حڪم تي چٽو ٿي محبوس ’انسانيت‘ تي حملا ڪندو آهي، آن کي چيري ڦاڙي پنهنجي ناڪام فتح تي بيٺي پنهنجن مالڪن اڳيان ڏند شيڪيندو آهي ۽ شينگربو آهي. پوءِ پلا اڃان بس اِنهن معتبرن ۽ وڏ-پيڻن ڪي اسين ڪَر

(Villains) نہ سمجھون؟ ۽ اجان بہ ’انسانيت‘ ويچاريءَ تي رحم ۽ قياس نہ ڪريون، تہ چا ڪريون؟ حال جيستائين اسان جو موجوده معاشرتي نظام پنهنجي ساڳيءَ شڪل ۾ موجود آهي ۽ جيستائين اُن نظام ۾ بنيادي ۽ انقلابي تبديلي نہ آئي آهي، تيستائين ڪردار تي ماحول جو مقدم رهڻ هڪ ازلي امر آهي- ۽ ان صورتحال ڪي هڪ پشو تہ ٺهيو، پر هزارين ٻيا پشو بہ بدلائي نہ ڏا سگهن. وري جيستائين ماحول ڪردارن تي مقدم آهي، ’انسانيت‘ جو ’حيوانيت‘ جي قيد ۾ رهڻ بہ هڪ لازمي امر آهي. جيستائين ائين ٿئي، تيستائين. جيڪڏهن اسان ’بلو دادا‘، ’شيدو ڏاڙيل‘‘ ۽ ’انڊر ننگري‘ جي اصطلاحن ۾ پنهنجن مجبورين کي دنيا اڳيان پيش ڪيو- انهن کي جيڪڏهن پنهنجي حالت زار کان واقف ڪرڻ لاءِ ان طريقي سان متوجہ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ظالمن جا پردا جيڪڏهن اِن نموني سان فاش ڪرڻ جي اسان ڪوشش ڪئي، تہ ان ۾ آخر عيب ڪهڙو؟ اِن ۾ تہ نہ بزدلي آهي ۽ نہ احساس ڪمتري. اهو تہ هڪ طريقو آهي ظالمن کي خوار خراب ڪرڻ جو ۽ مجبور ’انسانيت‘ لاءِ همدرديءَ جي احساس جاڳائڻ جو. بيوس مظلوم کي تہ آخر بيوس مظلوم ٿي ڪري پيش ڪبو. پشو مظلوم هوندي بہ جارحانہ ڪاروائي ڪرڻ گهري، تو ۽ سندس اِن جارحانہ عمل سبب آها خودداري ۽ بلند حوصلگي جيڪا فطرتي طرح هُن جي ذات ۾ معلوم پيئي ٿئي، تنهن کان نهايت

قابليت سان ڪم ورتو ويو آهي تہ جيئن پشوءَ کي هڪ بيوس ۽ مظلوم جي ڪردار ۾ ڏيکارڻ کان پاڻ بچائي سگهجي. پر حقيقت ۾ لڪي ڪين سگهندي: پشو ويچارو هڪ مظلوم آهي ۽ ڏاڍو وائڙو مظلوم. جيڪڏهن هو مظلوم نہ هجي ها، تہ پوءِ سڄيءَ دنيا خلاف سندس صف آرا ٿي بيهڻ جو مقصد ڇا؟ حڪومت خلاف بغاوت ڪرڻ جو مقصد ڇا؟ پلا هڪ هم گير ۽ انقلابي تحريڪ اٿاري باقاعده فوج ڪٺي ڪرڻ جو مقصد ڇا؟ حقيقت ۾ اِهي سڀ مقصد فقط هڪ اصول خاطر هئا، ۽ ان حصول جي منزل هئي انصاف - ڇا جو انصاف؟ انصاف اُن ظلم جو، جيڪو سماج، پشو ۽ پشوءَ جهڙن ٻين مظلومن تي ڪيو هو. اوهان ئي ٻڌائي منصف ٿيو تہ پشو غريب مظلوم آهي يا نہ؟

پشو پنهنجي انصاف حاصل ڪرڻ خاطر جيڪو طريقو اختيار ڪري ٿو، سو غير قدرتي ۽ غير معمولي آهي، جنهن ڪري سماج هُن ۽ سندس ساٿين سان همدردي ڪرڻ بجاءِ اُنهن کي مشڪوڪ نظرن سان ڏسي ٿو ۽ اُنهن کي مظلوم سمجهڻ بدران ظالم ۽ باغي سمجهي ٿو. پشوءَ جو ڪردار پاڻ سان ٿيل ظلم جي نہ تلافي ڪري سگهي ٿو ۽ نہ وري پنهنجي خودداريءَ ۽ بي باڪيءَ جو ڪو ڪامياب جوهر ڏيکاري ٿو سگهي: مظلومن جي قوم ۾ جنهن ٿوري گهڻي جذبي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس، سو جذبو بہ ٻڌائي هڪ معمولي خوش فهمي ۽ پارٽي دلاسي کان وڌيڪ ڪابہ اهميت

کان تو رکي. پر جڏهن محترم جمال جون اميدون بر ثواب ٿيندي ڏسون، سندس خواب شرمنده ء تعبير ٿيندو ۽ ڪردار ماحول تي قبضو ڪندا ۽ ”حيوانيت ڪلندي ڪلندي وڃي ڪڏهن ڪرندي. انسانيت روئندي روئندي اوجل ٿي ويندي“، تڏهن نه ’بلو دادا‘ ۽ ’شيدو ڏاڙيل‘ لکڻ جي ضرورت پوندي ۽ نه وري پڻهوءَ جي ڪردار پيدا ڪرڻ جي. پوءِ افسانن جي ’افسانوي‘ دنيا ئي ختم ٿي ويندي.

محمد ابراهيم جويو

پيارا جمال، اوهان جو افسانو ”بدمعاش“ پهتل اٿم. ڏاڍو وڻيم. اهڙي سهڻي ۽ چيز جو داد جيڪر هڪدم ڏيان ها، پر هڪ ٻه نڪتا اهڙا هئا، جن لاءِ ٻه چار ڳالهيون عرض ڪرڻ ٿي گهريم، ان ڪري دير ٿي وئي.

افساني ۾ جن ڳالهين تي مون کي عرض ڪرڻو هو، سي هونئن ته اهڙيون حقيقتون اهن، جن کان اسان جو موجوده سماج اڃا ڪونهي، ۽ پلاٽ جو حصو پڻ بنجي سگهن ٿيون، پر ادبي ۽ فني لحاظ کان انهن کي هن افساني ۾ ڪيئن آڻڻ کپي، تنهن تي ڀيهر غور ڪرڻ لاءِ عرض ڪرڻ مناسب سمجهان ٿو. افساني ۾ پوليس جي ظلم جو هڪ ٻه واقعو، ۽ آخري منظر- جيلر جي روش- ڪجهه اهڙي موقعي ۽ پس منظر ۾ آيل آهن، جي پڙهندڙ کي حسي اذيت ٿيون رسائين، ۽ منهنجي خيال ۾، افساني جي فني بيهڪ ۽ آخرين

تاثر ڪي ضرب پهچائين ٿيون. پوليس جون وحشي ڪارروايون ۽ جيلر جو ٻهيمانه رويو حقيقتون ته آهن، پر انهن کي اديب ڪهڙي نموني ۾ پيش ڪري، اها هڪ سوچڻ جهڙي ڳالهه آهي.

منهنجي نظر ۾ زندگيءَ ۾ هڪ "حقيقت" ڪيتري به ڀيانڪ هجي، ڪيتري به ڪريهه منظر هجي، ان کي ادب ۾ آڻڻ وقت اديب کي نفسياتي نڪتا سامهون رکي، انهن کي چنڊي ڇاڻي، مناسب انداز ۾ مؤثر نموني ۾ پيش ڪرڻو پوندو.

اوهان ٻه حقيقتون پيش ڪيون آهن. ۽ جن لفظن ۾ پيش ڪيون آهن، انهن لفظن کان وڌيڪ مناسب ۽ موزون لفظ شايد ئي ملي سگهن. ۽ واقعي اسان جي پوليسي راڄ ۾ انهن کان به وڌيڪ وحشتناڪيون نظر ايندين. پر، انهن جي پيش ڪرڻ جو موقعو ۽ محل. خاص ڪري سڀ کان آخرين واقعي جو. اهڙو ته اڻ سهائيندڙ مونکي لڳو، جو پڙهڻ کانپوءِ سمجهيم ته روح کي ڪنهن چڻ مٿ ۾ جهلي وٺي ڪٽي پوساتيو هجي. اها ته ذهني ڪوفت ۽ عذاب محسوس ڪيم، جو سمجهيم ته ڄڻ انسان جو جيڪر امتيازي ۽ بنيادي شرف آهي، تنهن کي ڪنهن ختم ڪري ڪٽي ڦٽو ڪيو هجي. جيتري قدر آءٌ سمجهان ٿو، اوهان جو ڪردار 'بدمعاش' جنهن ماحول جي پيدا وار آهي، اهوئي سندس انهيءَ گناهه جي ذوق کي پڙڪائڻ لاءِ جوابدار آهي. اوهان پڙهندڙن جي

دلين ۾ انهيءَ ڪردار لاءِ همدردي ۽ رحم پيدا ڪرڻ واسطي، سندس ماحول کي چٽيو آهي ته چاڪاڻ ته سموري زندگي هو پيار، همدردي، انسانيت جي ورثاءَ ۽ پنهنجائيءَ جو بکيو پئي رهيو آهي. انهيءَ نفسياتي بک جي ڪري، هن جو ڪردار گناهه ۽ انسانيت جي خلاف ڪمن ۾ آيري ڏنو. انهيءَ لاءِ درجي بدرجي اوهان مرحلا مقرر ڪيا آهن، جتان هو وڏيڪ گهاو کٽي، وڏيڪ چٽو ٿيڻ لڳي ٿو. ساڳئي وقت، انهيءَ سموري عرصي ۾ اوهان پڙهندڙن جي دلين ۾ هن لاءِ همدردي، پنهنجائپ ۽ قرب پيدا ڪندا رهيا آهيو. تان جو جڏهن آخرين طرح جيل ۾ وڃي ٿو، تڏهن پڙهندڙ لاءِ هو هڪ نهايت عزيز ۽ عزت واري چيز بڻجي پوي ٿو. عين انهيءَ گهڙيءَ، اوهان جيلر کان هن جي ذاتي عزت نفس ۽ شرف انسانيت کي جنهن نموني ذليل ڪرايو آهي، اها ڳالهه پڙهندڙ لاءِ سڄي افساني جي رخ کي منجهائي ٿي ڇڏي، ۽ هو انتهائي اذيت جي احساس سان افساني کي هتان ڇڏي ٿو ڪري، ائين ڪرڻ ۾ اوهين ڪيتري قدر حق بجانب هئا، ۽ منهنجي ذهني رد عمل سان متفق آهيو يا نه. ان لاءِ هن وقت آءُ ڪجهه چئي نٿو سگهان.

مهرباني ڪري انهن ڳالهين ۾ منهنجي ڪجهه رهبري ڪندا.